

Architecture
and town planning
Quarterly

Kwartalnik architektury
i urbanistyki

Architecture
and town planning
Quarterly
Kwartalnik architektury
i urbanistyki

1/2025
tom LXX
ISSN 1342-4010
ISSN 0033-095X

Iwona Szustakiewicz, Ewa Widera, *Historyczny układ przestrzenny i zabytkowa architektura Lidzbarka Warmińskiego jako kontekst dla projektów zabudowy mieszkaniowej studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2025, z. 1, s. 111–131

Iwona Szustakiewicz, Ewa Widera, *Historical spatial layout and historic architecture of Lidzbark Warmiński as a context for designs of residential buildings made by students of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology*, "Architecture and Town Planning Quarterly", 2025, no. 1, pp. 111–147 [English version pp. 132–147]

DOI: 10.17388/WUT.2025.0057.ARCH

Historyczny układ przestrzenny i zabytkowa architektura Lidzbarka Warmińskiego jako kontekst dla projektów zabudowy mieszkaniowej studentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej

Streszczenie

Artykuł stanowi uzupełnienie tekstów, prezentowanych w niniejszym zeszycie „Kwartalnika Architektury i Urbanistyki”, dotyczących wspólnych działań badawczych i projektowych w Lidzbarku Warmińskim, prowadzonych przez przyszłych socjologów – osoby studiujące na Wydziale Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego, którzy pracowali pod kierunkiem dr hab. Magdaleny Łukasiuk oraz przyszłych architektów z Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, wykonujących projekt wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej w grupie dr inż. arch. Ewy Widery. Historyczny układ przestrzenny i zabytkowa zabudowa miasta były ważnym kontekstem dla ich działań. Stąd potrzeba szerszej prezentacji skomplikowanych, wielokulturowych dziejów tego ośrodka i kolejnych etapów kształtowania jego urbanistyki, a także tych dawnych budowli, które się zachowały i wciąż kształtują charakter Lidzbarka Warmińskiego.

Słowa kluczowe

historia Lidzbarka Warmińskiego | układ przestrzenny
Lidzbarka Warmińskiego | architektura zabytkowa
Lidzbarka Warmińskiego

Ewa Widera, dr inż. arch.
Wydział Architektury
Politechnika Warszawska

Ewa Widera, PhD Arch.
Faculty of Architecture
Warsaw University of Technology

Iwona Szustakiewicz, dr
Wydział Architektury
Politechnika Warszawska

Iwona Szustakiewicz, PhD
Faculty of Architecture
Warsaw University of Technology

Wprowadzenie

Lidzbark Warmiński jest miastem o bogatej, nierzadko dramatycznej historii, która pozostawiła trwałe ślady w jego zabytkowej tkance. Mimo znacznych zniszczeń II wojny światowej historyczny układ urbanistyczny pozostaje czytelny do dzisiaj i podlega ochronie prawnej na obszarze 50–200 metrów od dawnych murów miejskich¹.

¹ Za: *Dziedzictwo kulturowe Warmii-Mazur-Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, red. J. Wysocki, Olsztyn 2009, s. 96; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, Lista miejscowości posiadających wpisane do rejestru zabytków układy urbanistyczne lub ruralistyczne (wiejskie), <https://www.bip.wuoz.olsztyn.pl/phocadownload/rejestr/HTML/WUOZ%20Olsztyn%20-%20Rejestr%20zabytkow%20nieruchomych.html> (dostęp 11.07.2025).

Bogata historia, wielowarstwowe i różnorodne dziedzictwo kulturowe, materialne i niematerialne, czynią to miasto szczególnym. Projektowanie w takim środowisku można nazwać ograniczeniem, które zmusza do poszukiwania rozwiązań projektowych co najmniej szanujących ten kontekst. Wkraczanie w zabytkową tkankę historycznego miasta jest wyzwaniem dla każdego architekta, a tym bardziej dla studentów, którzy poznają i budują swój zawodowy warsztat, kształtując tym samym swoją wrażliwość. Jednocześnie uczą się, że gromadzenie informacji na temat historii miejsca, jego architektury i krajobrazu kulturowego, stanowi ważny element prac przedprojektowych. W semestrze zimowym w roku akademickim 2024/2025 z przesycionym historią obszarem Lidzbarka Warmińskiego zmierzili się studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, którzy pod kierunkiem dr inż. arch. Ewy Widery przygotowywali projekty wielorodzinnej zabudowy mieszkaniowej. Niniejszy tekst ma na celu przybliżenie historycznego kontekstu urbanistycznego i architektonicznego, w którym przyszło im pracować.

Rys historyczny

Lidzbark Warmiński położony jest na lewym brzegu rzeki Łyny i jej prawobrzeżnego dopływu, Symsarny. Rzeźba terenu, ukształtowana przez lodowiec, jest wyraźnie zróżnicowana wzdłuż przebiegu Łyny, gdzie „poszczególne wzniesienia osiągają wysokości dochodzące około 120–132 m. Opadają one stromo w kierunku doliny Łyny i Symsarny. Obszar wysoczyznowy na północy jest lekko falisty i znacznie mniej zróżnicowany, opadając w kierunku Łyny łagodnym skłonem, na jednym z jego zboczy w zakolu tej rzeki powstało miasto średniowieczne”². Poprzedniczką Lidzbarka była osada pruska³, wyrosła pod osłoną grodu Lecbarg, położonego na przeciwnym brzegu Łyny, na cyplu utworzonym przez ujście Symsarny⁴. Teren ten w XIII wieku stał się areną ekspansji krzyżackiej, z krótkotrwałym sukcesem w 1240 roku. Bracia zakonni wzniesli tu wówczas pierwszy zamek – wedle tradycji nie w miejscu dawnego grodziska, a na sąsiedniej świętej górze, co miało wpłynąć na nazwę tego miejsca: Heilsberg⁵. Zamek zniszczono podczas pierwszego powstania pruskiego (1242–1249). W 1243 roku została utworzona diecezja warmińska⁶, której przyznano część ziem zakonu, w tym również wspomniany gród. W 1260 roku biskup Anzelm przystąpił do odbudowy zamku, ale budynek ponownie został

² M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1961, nr 4, s. 482; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny i architektoniczny miasta, sztuka oraz wytwory rzemiosł artystycznych do 1772 roku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, red. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, s. 59.

³ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit.; A. Maleszka et al., *Lidzbark Warmiński, Atlas Historyczny Miast Polskich*, T. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, Z. 12, Toruń 2024, s. 9.

⁴ W literaturze można znaleźć informacje, iż nazwa ta nie znajduje potwierdzenia w źródłach, jak dotąd nie odnaleziono także śladów grodu, patrz: A. Maleszka et al., op. cit., s. 10.

⁵ W. Ogrodziński, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1958, s. 4; A. Rzempełuch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, s. 7; A. Maleszka et al., op. cit., s. 9–10.

⁶ Jednej z czterech, powstałych na mocy układu w Anagni – obok chełmińskiej, pomezańskiej i sambijskiej: W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst architektoniczny i problemy konserwatorskie*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Małgorzaty Rozbickiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (WAPW), Warszawa 2013, mps w zbiorach biblioteki WAPW, s. 22–25; idem, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, s. 19–22.

zburzony przez Prusów podczas drugiego powstania (1260–1274). Dopiero po ustąpieniu Prusów w 1274 roku biskupi umocnili swoje panowanie nad grodem⁷. Dogodne położenie na skrzyżowaniu traktów z Reszla do Braniewa oraz Dobrego Miasta do Królewca, spławność rzeki Łyny i ożywiona kolonizacja Warmii (przeważnie przez ludność ze Śląska) przyczyniły się do rozwoju osady, która w 1308 roku z nadania biskupa Eberharda z Nysy zyskała przywilej miejski na prawie chełmińskim jako Heilsberg⁸. Herbem miasta stał się baranek z pastorałem⁹. Kluczowe znaczenie miało przeniesienie w 1350 roku do Lidzbarka, na mocy decyzji biskupa Jana z Miśni, głównej siedziby biskupów warmińskich wraz z całym dworem, zarządem gospodarczym i administracją¹⁰.

Konflikty z Państwem Krzyżackim, zaniepokojonym rosnącą samodzielnością biskupstwa warmińskiego i samego Lidzbarka, zahamowały rozwój miasta w pierwszej połowie XV wieku. Jednocześnie skłoniły władze miejskie do opowiedzenia się po stronie polskiego króla Kazimierza Jagiellończyka – w 1440 roku miasto przystąpiło do Związku Pruskiego. Usiłowania zdobycia miasta przez Krzyżaków na początku 1466 roku zostały udaremnione. W październiku tego roku, na mocy pokoju toruńskiego, Warmia została przyłączona do Korony, zachowując wszakże znaczącą autonomię zarówno wobec polskiej hierarchii kościelnej, jak administracji państwowej. Biskupi warmińscy zasiadali w senacie Królestwa Polskiego i byli prezesami stanów Prus Królewskich. Ten status nie zapobiegł jednak konfliktom. Spór o obsadę stanowiska biskupa wbrew woli króla Kazimierza Jagiellończyka w 1478 roku ściągnął pod mury miejskie wojska koronne, które jednak nie zdobyły miasta. Nie powiodły się też dwie próby zdobycia Lidzbarka przez ostatniego mistrza zakonu krzyżackiego Albrechta Hohenzollerna w 1520 roku¹¹. Dopiero od drugiej ćwierci XVI do początku XVII w. nastął okres spokoju, a wraz z nim dobre warunki do rozbudowy miasta – za sprawą zarówno biskupów warmińskich, jak i mecenatu mieszczańskiego¹².

Czas prosperity przerwały wojny szwedzkie. Wprawdzie w 1627 roku miasto obroniło się przed najeźdźcami, ale już w 1656 roku słabnąca Rzeczpospolita nie zdołała zapobiec zajęciu miasta i okupacji Warmii przez szwedzkie wojska i sprzymierzone z nimi oddziały elektora brandenburskiego. Podczas wojny północnej Lidzbark ponownie ucierpiał – w 1703 roku został zajęty przez króla Szwecji Karola XII, który rezydował tu do roku 1704, a opuszczając miasto, złupił je. Ciężkim ciosem dla miejscowej ludności była również epidemia dżumy w latach 1709–1710¹³.

⁷ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 59–60; A. Maleszka et al., op. cit., s. 11.

⁸ W XV wieku używano też spolszczonej wersji *Elszbork*, jednak nazwa *Heilsberg* się utrzymała aż po wiek XX: L. Czubieli, T. Domagała, *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969, s. 172; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 61–68.

⁹ A. Rzempoluch, op. cit., s. 5–9; W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst...*, op. cit., s. 31.

¹⁰ W. Ogrodziński, op. cit., s. 5; M. Biskup, op. cit., s. 482–485; W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst...*, op. cit., s. 31–32.

¹¹ W. Ogrodziński, op. cit., s. 7–8; M. Biskup, op. cit., s. 486–487; A. Rzempoluch, op. cit., s. 13–16; A. Maleszka et al., op. cit., s. 17.

¹² W. Ogrodziński, op. cit., s. 10–11; A. Rzempoluch, op. cit., s. 16–17.

¹³ W. Ogrodziński, op. cit., s. 14; M. Biskup, op. cit., s. 488.

Kolejne lata XVIII wieku nie przyniosły spokoju Warmii, która wciąż musiała się zmagać z obecnością pruskich i rosyjskich wojsk. Mimo to nastąpił tu wielki rozkwit kulturalny i ożywiona działalność budowlana, głównie za sprawą znakomitych, światłych biskupów – Teodora Andrzeja Potockiego, Krzysztofa Andrzeja Szembeka, Adama Stanisława Grabowskiego, wreszcie, choć w mniejszym zakresie, „księcia poetów” Ignacego Krasickiego, który jako ostatni rezydował w Lidzbarku¹⁴.

Po pierwszym rozbiórze Polski w 1772 roku Warmia – a wraz nią Lidzbark – została wcielona do Prus. Zniesiono świecką władzę biskupów nad regionem, ich dobra przejęło państwo pruskie. W 1795 roku stolicę diecezji przeniesiono do Fromborka. Lidzbark stał się siedzibą administracji świeckiej: od 1773 roku na zamku rezydował Książęco-Biskupi Warmiński Sąd Krajowy. Miasto ucierpiało w okresie wojen napoleońskich w latach 1806–1807 i 1812. W 1818 roku utworzono powiat lidzbarski¹⁵.

W 1919 roku na mocy traktatu wersalskiego Warmia weszła w skład Republiki Weimarskiej (zastąpionej po dojściu nazistów do władzy Trzecią Rzeszą). Lidzbark zachował pozycję lokalnego centrum administracyjnego, stał się też istotnym ośrodkiem turystycznym. W 1935 roku w mieście utworzono garnizon, którego obecność również wpłynęła na jego rozwój¹⁶.

Rozwój ten został zahamowany wraz z wybuchem II wojny światowej i podporządkowaniem infrastruktury miejskiej celom wojennym. Armia Czerwona dotarła pod Lidzbark 30 stycznia 1945 roku. Niemcy nie stawiali oporu, a miasto zostało zajęte przez Rosjan następnego dnia. W kwietniu tego roku pojawili się w Lidzbarku pierwsi przedstawiciele polskiej administracji, którzy stopniowo przejmowali z rąk Rosjan zarządzanie miastem¹⁷.

Po wojnie Lidzbark pozostał miastem powiatowym, był siedzibą sądu i prokuratury rejonowej. Stopniowo rosła liczba ludności, wzrastała jego rola przemysłowa, a od lat 70. XX także znaczenie turystyczne¹⁸. W 2015 roku miasto zostało przyjęte do Międzynarodowej Sieci Miast Cittaslow. Od 2026 roku będzie miało status uzdrowiska.

Układ przestrzenny i architektura Lidzbarka Warmińskiego od XIII do 1. połowy XX wieku

Jak referuje Marian Biskup, miasto miało dogodne położenie: na końcowym odcinku niemal trójkątnego wzniesienia otoczonego z trzech stron zakolem rzeki Łyny i łagodnie ku niej opadającego. Zapewniało to osadzie naturalne warunki obronne, tylko od północy konieczne było wykopanie fosi¹⁹. Nowy ośrodek zyskał powierzchnię jednej trzeciej łana

¹⁴ W. Ogrodziński, op. cit., A. Rzempełuch, op. cit., s. 19–20.

¹⁵ W. Ogrodziński, op. cit., s. 18–19; M. Biskup, op. cit., s. 489–490.

¹⁶ A. Maleszka et al., op. cit., s. 20.

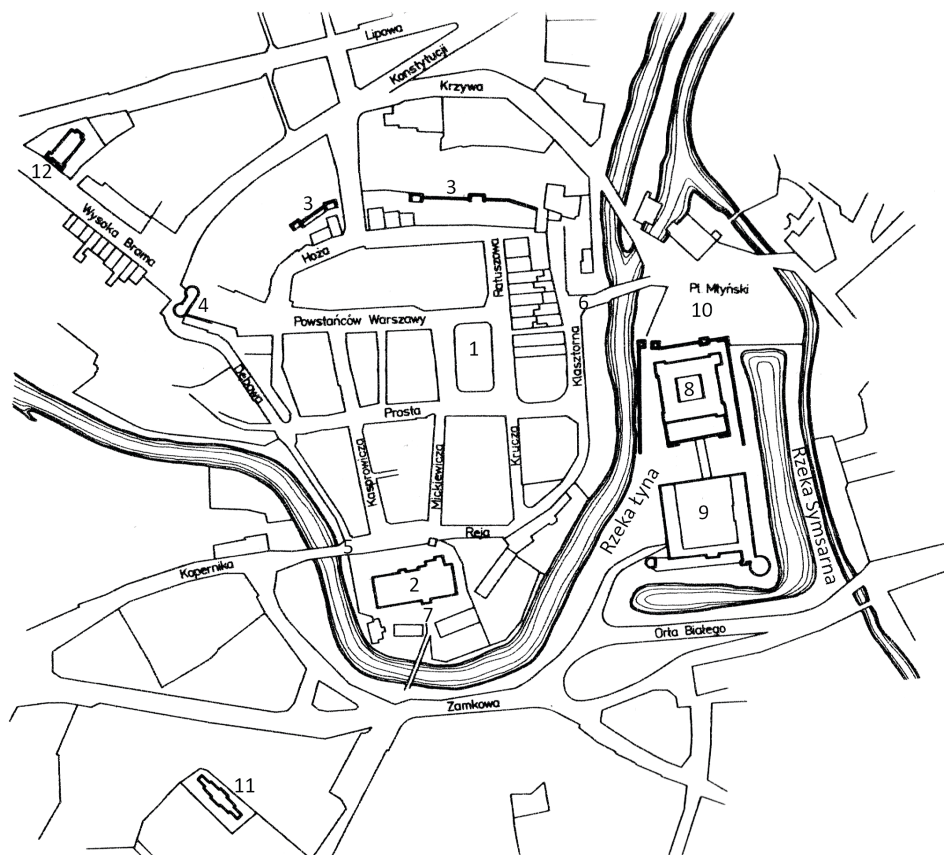
¹⁷ W. Ogrodziński, op. cit., s. 20; M. Biskup, op. cit., s. 496; L. Czubieli, T. Domagała, op. cit., s. 177;

A. Maleszka et al., op. cit., s. 22–23.

¹⁸ A. Maleszka et al., op. cit., s. 23.

¹⁹ M. Biskup, op. cit., s. 490. J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 73.

1.

1. Plan Lidzbark Warmińskiego z zaznaczeniem lokalizacji najważniejszych obiektów:

1. Rynek; 2. Kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła;
3. Pozostałości murów obronnych;
4. Wysoka Brama; 5. Lokalizacja dawnej Bramy Kościelnej; 6. Lokalizacja dawnej Bramy Młyńskiej;
7. Lokalizacja dawnej furty w murach obronnych;
8. Zamek biskupów warmińskich; 9. Przedzamcze południowe; 10. Przedzamcze północne;
11. Oranżeria w dawnych ogrodach biskupich;
12. Dawny kościół ewangelicki (obecnie cerkiew prawosławna). Za: A. Rzempełuch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, s. 6 oraz W. Wótkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, s. 30

1. Plan of Lidzbark Warmiński showing the location of the most important buildings:

1. Market Square; 2. St. Peter and Paul parish church
3. Remains of defensive walls; 4. High Gate;
5. Location of the former Church Gate;
6. Location of the former Mill Gate;
7. Location of the former gate in the ramparts;
8. The castle of the bishops of Warmia;
9. The southern bailey; 10. The northern bailey;
11. The conservatory in the former bishops' gardens;
12. The former Lutheran church (now an Orthodox church). Behind: A. Rzempełuch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, p. 6 and W. Wótkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, p. 30

(5,6 ha) i otrzymał typowy dla miast lokowanych na prawie chełmińskim zwarty, w znacznej części ortogonalny plan (il. 1) z prostokątnym rynkiem pośrodku, z którego wychodziło sześć szerszych ulic i dwa wąskie przejścia wiodące w głąb działek. Układ topograficzny wywarł wpływ na ukształtowanie miasta. Lidzbark został wkomponowany w zakole rzeki Łyny, a spadek terenu z północy na południe, umożliwiający odprowadzanie do rzeki wód opadowych i nieczystości, zadecydował o orientacji rynku. Na kościół parafialny z cmentarzem przeznaczono działkę położoną na południe od rynku, połączoną z nim dwiema drogami (ob. ulice Mickiewicza i Krucza). Około 1320 roku miasto powiększono o teren położony na północy – tzw. Nowe Miasto (Neustadt, dzisiejsza ulica Hoża)²⁰.

Tuż przed połową XIV w. rozpoczęto wymianę drewniano-ziemnych umocnień wokół miasta na murowane. Mury biegnące wzdłuż zakola Łyny miały przeważnie charakter osłonowy, natomiast najmocniejsze obwarowania z licznymi basztami powstały od strony północnej, pozbawionej naturalnej ochrony w postaci rzeki. Do miasta prowadziły trzy bramy. Od północy – Wysoka Brama, połączona z Rynkiem główną ulicą Długą (ob. ul. Powstańców Warszawy), za którą otwierał się trakt do Braniewa i Ornety; od południowego zachodu, tuż przy terenie parafii, Brama Kościelna, z której poprzez most na Łynie i powstające za murami

²⁰ M. Biskup, op. cit., s. 490; A. Rzempełuch, op. cit., s. 9–10; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 72–77; A. Maleszka et al., op. cit., s. 11–13.

Przedmieście Kościelne można było udać się do Dobrego Miasta, a także zapewne Bartoszyc i Jezioran. Bramy te zostały połączone ze sobą w obrębie zabudowy miejskiej (ulicą Kasprowicza, dawną Łazienną), żeby umożliwić podróżnym dostęp do przeprawy mostowej. Brama Młyńska, zlokalizowana od północnego wschodu, pełniła funkcję lokalną, być może początkowo łącząc miasto z drewnianą strażnicą – poprzedniczką zamku biskupiego. W południowej części muru, za terenem kościoła, znajdowała się furta, zwana zamkową, wychodząca na most na Łynie, przez który prowadziła najkrótsza droga do siedziby biskupów²¹.

W XIV wieku rozpoczęto wznoszenie pierwszych reprezentacyjnych gmachów murowanych, czemu sprzyjało wsparcie biskupów warmińskich. Niewątpliwie pomocne było też utworzenie cegielni obsługującej miasto. Lidzbark zyskał gotycki ratusz ze schodkowymi szczytami, jeden z największych na Warmii, pełniący również rolę domu kupieckiego, oraz kościół farny pod wezwaniem św. Piotra i Pawła. Poza murami miasta, na prawym brzegu Symsarny, wzniesiono kościół i szpital św. Ducha²².

Działki mieszczańskie miały typową dla miast pruskich szerokość dwóch prętów i długość sześciu (około 8,6 x 26 metrów)²³. Ich pierwotna liczba w Lidzbarku szacowana jest różnie – od 58 działek i 30 półdziałek do 110 pełnych parcel. Już od XIV wieku działki dzielono na mniejsze i zagęszczano zabudowę przez dodawanie mniejszych domów w głębi parceli²⁴. W zabudowie mieszczańskiej dominowały dwa typy domów. W pierzejach rynkowych powstawały domy podcieniowe, przy pozostałych ulicach – tzw. północne, bez podcieni, jedne i drugie ustawione szczytowo w pierzejach ulic i placów. Rozmiary działek przekładały się na trójosiowy układ elewacji. Wzorzec domu podcieniowego – wraz z techniką szachulcową – przynieśli do miast pruskich osadnicy ze Śląska. Od frontu mieściła się sień na całą szerokość domu, dalej trakt środkowy z trzonem kominowym i schodami prowadzącymi na piętro (o funkcji mieszkalnej), a od podwórza izba z przechodem²⁵. Dom północny niekiedy poprzedzony był przedprożem. Sień od frontu mogła mieć nawet 4–6 metrów wysokości, co pozwalało na wprowadzenie antresoli. Dalej, podobnie jak w domach podcieniowych, był trzon kominowy i klatka schodowa, a od strony podwórza pomieszczenie mieszkalne z przechodem. Wyższe kondygnacje pełniły funkcje magazynowe. Program siedziby dopełniały drewniane zabudowania gospodarcze na tyłach działki²⁶. Domy mieszczańskie wznoszono w konstrukcji wieńcowej i ryglowej. W XV w. w mieście zaczęły się pojawiać nieliczne domy murowane²⁷. Oprócz domów podcieniowych i w typie północnym w Lidzbarku

²¹ W. Ogrodziński, op. cit., s. 5–7; M. Biskup, op. cit., s. 490–491; A. Rzempoluch, op. cit., s. 10–11; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 72–77.

²² J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 82–83; A. Maleszka et al., op. cit., s. 14.

²³ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 80; K. Hauke, *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreußen*, Tübingen 1967, s. 17.

²⁴ Maleszka et al., op. cit., s. 13.

²⁵ R. Dethlefsen, *Stadt- und Landhäuser in Ostpreußen*, München 1918, s. 14, tabl. 8, rys. 1–7; W. Wólkowski, *Przemiany budowlane miast południowej i wschodniej Warmii w drugiej połowie XVIII i na początku XX wieku*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, 2014, nr 6, s. 8–11.

²⁶ R. Dethlefsen, op. cit., s. 9–11, tabl. 6 i 7; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., s. 8, 11–12 i 14.

²⁷ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 85.

od średniowiecza istniała znaczna liczba tzw. bud, należących do najuboższych mieszkańców. Były to niewielkie, przeważnie jednoizbowe budynki parterowe, drewniane, z czasem wznoszone w konstrukcji ryglowej, oparte jedną ścianą o mur obronny lub lokalizowane w miejskich zaułkach²⁸.

Nad rzeką, na terenie woli zamkowej, wyrastały zakłady wytwórcze – młyn biskupi, który działał jeszcze w okresie przedlokacyjnym, folusz, szlifiernia, kuźnia miedzi, garbarnia. Miasto uzyskało też biskupie zezwolenie na poprowadzenie wodociągu od źródła ze wzgórza Ekertsberg na południu od miasta, przez most na Łynie, aż do dziedzińca kościelnego²⁹.

Poza murami miejskimi, na wytyczonych parcelach ogrodowych należących do obywateli Lidzbarka, powstawały drewniane budynki gospodarcze, stodoły i szopy. Wiek XVI, czas pokoju, sprzyjał rozwojowi osadnictwa na tym obszarze. Wówczas też rozszerzono prawa miejskie na tych, którzy wznosili dla siebie domy poza terenem obwarowanym. Zaczęły rozwijać się przedmieścia położone przy bramach miejskich i wzdłuż dróg dojazdowych: za Bramą Wysoką — należące do miasta, a za Bramą Kościelną i Młyńską — pozostające w jurysdykcji biskupiej. Zasiedlali je głównie ubodzy budnicy, wznoszący kryte strzechą niewielkie drewniane domy³⁰.

Układ miasta, wykształcony w XIV wieku, w obrębie murów miejskich pozostał niezmienny aż do początku wieku XIX. Przemiany dotyczyły architektury, niekiedy z konieczności, po pożogach i atakach wojsk oblegających miasto. Wielki pożar z 1497 roku strawił ratusz i znaczną część zabudowy mieszczańskiej. W tym samym czasie powstała też konieczność odnowienia północnej części murów miejskich, uszkodzonych przez wojska krzyżackie w 1520 roku. Siedzibę rady miejskiej odbudowano w 1528 roku, jeszcze w duchu gotyckim³¹. W 1543 szpital św. Ducha połączono ze szpitalem św. Jerzego, położonym przed Bramą Młyńską, przeznaczonym dla chorych zakaźnie i istniejącym prawdopodobnie już w pierwszej połowie XV wieku. W 1582 szpital przeniesiono częściowo na teren miasta w pobliże kościoła parafialnego, ale na dawnym miejscu pozostała kaplica św. Jerzego i szpital dla mężczyzn. Obok powstała kaplica św. Katarzyny, przeznaczona dla ludności pruskiej³². Z uwagi na napływ ludności polskiej w 1579 roku założono w mieście kościół „polski” pod wezwaniem św. Stanisława, osadzony w budynku dawnej szkoły, a w latach 1618–1619 wyposażony w osobny gmach na terenie parafii. W 1579 roku w mieście założono klasztor żeński sióstr katarzynek, początkowo też zlokalizowany w istniejącej budowli, z czasem w zabudowaniach własnych nieopodal kościoła parafialnego³³.

²⁸ K. Hauke, op. cit., s. 17; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 80; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., s. 14.

²⁹ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 106; A. Maleszka et al., op. cit., s. 14.

³⁰ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 107.

³¹ W. Ogrodziński, op. cit., s. 7–11; M. Biskup, op. cit., s. 487; A. Rzempełuch, op. cit., s. 16–17.

³² M. Biskup, op. cit., s. 492–493; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 101–102.

³³ M. Biskup, op. cit., s. 487–488; A. Rzempełuch, op. cit., s. 18–19; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 99–100; A. Maleszka et al., op. cit., s. 15.

Epoka baroku przyniosła zmiany w zabudowie mieszczańskiej, nie dotykając wszakże ogólnego schematu domów. Była to już zabudowa murowana. O nowym charakterze miasta przesądziły przede wszystkim barokowe, tynkowane fasady domów przy rynku i głównych ulicach miasta, ze szczytami o krzywoliniowym zarysie, niekiedy ujętymi w wolutowe spływy. Część elewacji zyskała podziały w postaci pilastrów i gzymsów. Ornamentalna oprawa objęła otwory okienne i drzwiowe, dekoracji dopełniały kamienne lub gipsowe rzeźby. Przemiany dotknęły również układów wnętrz. Już w okresie nowożytnym wielkie sienie w traktach frontowych dzielono, aby utworzyć warsztaty lub sklepy, z czasem w domach północnych zmniejszyła się także ich wysokość. W wiekach XVII i XVIII, wraz z rosnącą potrzebą wygody, zwiększano liczbę pomieszczeń mieszkalnych kosztem choćby przestrzeni magazynowej, bowiem towary zaczęto składować w osobnych budynkach. Wydzielano kuchnie, wprowadzano dodatkowe budynki w głębi działki. W mieście powstawały też pierwsze budowle w układzie kalenicowym. Zaczęła się rozwijać zabudowa przedmieść. Między innymi poza murami miejskimi zaczęto wznosić wolnostojące jednorodzinne domy na planie prostokąta. Miały one wejścia na osi środkowej, prowadzące do sieni, dzielącej budynek na dwie symetryczne części. Bywały budowane z drewnianych bali z uzupełnieniami w konstrukcji ryglowej i kryte dachami naczółkowymi z wystawką nad wejściem³⁴.

Po inkorporacji do Prus nastąpiły zmiany w architekturze Lidzbarka. Niekiedy inicjowane przez władze: szczególnie wiek XIX to czas przekształceń, wyburzeń bądź rozbiórek dawnych budowli na cegłę: stopniowo likwidowano mury obronne (z wyjątkiem fragmentów, stanowiących oparcie dla budynków mieszkalnych) i bramy miejskie – pozostała tylko niewielka część obwarowań i przedbramie Bramy Wysokiej. W 1825 roku rozebrano kościół polski. W 1838 roku nadprezydent Prus von Schön zakwalifikował do rozbiórki zamek, który ocalał prawdopodobnie ze względu na koszty tej operacji, nie ostał się jednak pałac na parchamie południowym. W 1865 roku pożar zniszczył budynek ratusza, śródrynkowy blok i zachodni kwartał zabudowy Rynku. Odbudowano jedynie zachodnią pierzeję, ale już bez podcieni. Nowy ratusz zbudowano w latach 1901–1902 roku w stylu neogotyckim, w nowym miejscu, na północ od Rynku³⁵.

Kształt zabudowy regulowały rozporządzenia państwowe. W ich myśl nowe budynki sytuowano już w układzie kalenicowym, nie szczytowym, z naczółkiem na dachu w budynkach narożnych. Na działkach średniowiecznych były one wciąż trójosiowe, na podwójnych parcelach miały pięć osi. Zachowanie podcieni było możliwe wyłącznie w przypadku prac remontowych. Na podcienia w nowo wznoszonych domach nie wydawano zgody³⁶, budynki były cofnięte kilka metrów w głąb działki, co pozwalało na poszerzenie ulic. W myśl przepisów, fasady

³⁴ R. Dethlefsen, op. cit., s. 17, 22–24; K. Hauke, op. cit. s. 140, tabl. 122; Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 86–87; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, red. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, s. 358–359; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., s. 14.

³⁵ W. Ogrodziński, op. cit., s. 19; M. Biskup, op. cit., s. 494; A. Rzempoluch, op. cit., s. 22–23; J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 363; A. Maleszka et al., op. cit., s. 18.

³⁶ Zakaz wznoszenia podcieni zniesiono dopiero w końcu XIX wieku: W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., s. 14.

dekorowano skromnie, ograniczając się do wąskiego repertuaru form klasycznych w postaci płaskich pilastrów, prostych obramień otworów oraz wąskich gzymsów³⁷.

Od końca XVIII i w XIX wieku nastąpiła intensyfikacja rozwoju przedmieść Lidzbarka, położonych za bramami miasta. Największe znaczenie miał obszar położony za Bramą Wysoką. Tam w latach 1821–1823 został wzniesiony pierwszy w Lidzbarku kościół ewangelicki – budowie patronował osobiście król Prus Fryderyk Wilhelm III. Przy kościele powstał cmentarz, dom pastora, budynek zarządu gminy i szkoła³⁸. W sąsiedztwie coraz liczniej budowano domy mieszczańskie. Przedmieście Młyńskie pierwotnie miało przemysłowy charakter, związany z lokalizacją młynów nad Łyną. W XIX wieku powstała tam pierwsza elektrownia miejska. Jednak charakter dzielnicy zmieniał się dzięki wprowadzeniu w tym stuleciu i na początku wieku XX budowli publicznych – siedziby władz powiatowych, szkoły rolniczej, gimnazjum męskiego, nowych zabudowań szpitala św. Jerzego oraz domów. Zabudowa mieszkalna gęstniała również na Przedmieściu Kościelnym³⁹. W 1847 roku przedmieścia położone na dawnych terenach biskupich zostały ostatecznie administracyjnie przyłączone do miasta⁴⁰. Zabudowa mieszkaniowa przedmieść miała zróżnicowany charakter. Część domów była parterowa, ustawiona kalenicowo w zabudowie zwartej – miały one przeważnie skromny charakter⁴¹. Kontynuowano również zwyczaj wznoszenia tam jednorodzinnych domów w ogrodach – powtarzających wykształcony układ przestrzenny, ale murowanych⁴².

Koniec wieku XIX przyniósł ponowne zainteresowanie motywami zaczerpniętymi z innych epok stylowych, także z okresu baroku, i przyzwolenie na bardziej rozbudowaną ornamentykę, co skutkowało wprowadzeniem do Lidzbarka architektury użyteczności publicznej i mieszkalnej – kamienic i willi – w duchu eklektycznej fazy historyzmu⁴³.

Bardzo późno, bo dopiero w 1899 roku, Lidzbark uzyskał połączenie kolejowe z jedną z podrzędnych linii Pruskich Kolei Państwowych. Budowa dworca była impulsem do intensyfikacji zabudowy na północ od Starego Miast. Komunikacji z nową dzielnicą sprzyjało wytyczenie nowych ulic i zasypanie fosy, którą zamieniono na ogrody. Wprowadzenie linii kolejowej wzbogaciło krajobraz miasta o wieżę ciśnień, a na przecięciu torów kolejowych z drogami pojawiły się betonowe i ceglane wiadukty⁴⁴.

Na początku XX wieku władze miejskie zakupiły 20 mórg ziemi, położonej na północny wschód za torami kolejowymi (okolice dzisiejszych ulic Polnej i Warszawskiej), teren został przeznaczony pod zabudowę dla uboższych mieszkańców. Nieopodal, przy ul. Polnej, powstała też kolonia domów jednorodzinnych z ogrodami i budynkami gospodarczymi⁴⁵.

³⁷ J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 358–362; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., s. 15; A. Maleszka et al., s. 17.

³⁸ J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 365.

³⁹ M. Biskup, op. cit., s. 494; J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 366–367; A. Maleszka et al., op. cit., s. 19.

⁴⁰ M. Biskup, op. cit., s. 494; J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 365; A. Maleszka et al., op. cit., s. 19.

⁴¹ J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 364; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., s. 21.

⁴² K. Hauke, op. cit. s. 140, tabl. 123a.

⁴³ J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 358–362; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., s. 15; A. Maleszka et al., op. cit., s. 17.

⁴⁴ M. Biskup, op. cit.; J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 369; A. Maleszka et al., op. cit., s. 19.

⁴⁵ A. Maleszka et al., op. cit., s. 19; J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 365 i 369.

Pierwsza wojna światowa nie przyniosła miastu znaczących strat. W 1914 roku spłonął młyn biskupi, w którym zachowane były jeszcze elementy średniowieczne. Odbudowano go w latach 1914–1915 według projektu Gustawa Wolfa w prostych formach w duchu zmodernizowanego klasycyzmu⁴⁶.

Okres dwudziestolecia międzywojennego był czasem dalszej rozbudowy i modernizacji rozrastającego się Lidzbarka. W roku 1928 miasto powiększyło się o wieś Neuhoof, położoną u stóp dawnych ogrodów biskupich oraz leżącą na zachód folwark Pilnik, a w 1929 o okoliczne jeziora, m.in. Symsar i Blanki⁴⁷.

Wewnątrz miasta rozebrano dawne zabudowania w okolicach przedbramia Bramy Wysokiej i ulicy Hożej – być może prace były konieczne po pożarze z 1916 roku. Rozrastała się dzielnica dworcowa, przy ulicy Aleksandra Świętochowskiego wyrosła reprezentacyjna zabudowa mieszkalna i urzędowa – m.in. gmach poczty i ówczesnego Banku Rzeszy. Historyzującej stylistyce budynków z końca XIX i początku XX wieku przeciwstawiono modernizującą architekturę, nawiązującą do form regionalnych, powstającą w duchu Heimatschutzarchitektur, z czasów odbudowy Prus Wschodnich po zniszczeniach w czasie I wojny światowej (np. dawny dom starców, dziś siedziba władz gminnych przy ul. Ignacego Krasickiego). W budynkach z tego okresu dają się również zauważyć elementy ekspresjonistyczne (np. ul. 11 Listopada 9, Szwoleżerów 2). Na południe od zamku założono nowy cmentarz o oryginalnym, centralnym układzie. W pobliżu powstała szkoła średnia dla dziewcząt, a na położonej na wschód Górze Okartowej Katolicka Szkoła dla Chłopców i Dziewcząt oraz sierociniec⁴⁸.

Powstawały nowe osiedla mieszkaniowe na przedmieściach – o różnym charakterze zabudowy. Między innymi przy ulicy Wiejskiej na drodze do Pilnika wzniesiono wolnostojące, wielorodzinne domy, ustawione kalenicowo do ulicy. Część z nich, wyposażona w trójramienne zakończenia szczytów, zdradza wpływy ekspresjonizmu. W innych charakter Heimatschutzarchitektur determinują klinkierowe oprawy wejść, ceramiczne dachy i szorstka faktura tynków. Na północno-wschodnim krańcu miasta (dziś ulice Warszawska, Tadeusza Kościuszki i Jarosława Dąbrowskiego) stanęły domy stylizowane na zabudowę wiejską i przedmiejską. Jednorodzinne domy z ogrodami budowane były w dalszym odcinku ulicy Wiejskiej. Skromne dwukondygnacyjne budynki wielorodzinne w zabudowie pierzejowej wzniesiono dla członków gminy ewangelickiej na przedmieściu za Wysoką Bramą między ul. Józefa Poniatowskiego i Wodną. Podobne – na Przedmieściu Kościelnym, na styku ul. Mikołaja Kopernika i Kresowej⁴⁹.

Gdy w 1935 roku Lidzbark Warmiński stał się miastem garnizonowym, w zachodniej części miasta przy ul. Orneckiej powstały dwa kompleksy koszar, oddalone od siebie o półtora kilometra. Przy obu zespołach zbudowano

⁴⁶ J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 372.

⁴⁷ M. Biskup, op. cit., s. 494; A. Maleszka et al., op. cit., s. 22; Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński: Młyn-kaszarnia, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-mlyn-kaszarnia/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349498/2 (dostęp 05.12.2025).

⁴⁸ A. Maleszka et al., op. cit., s. 21–22; J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 372–377.

⁴⁹ J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 372; A. Maleszka et al., op. cit., s. 22.

osiedla stypizowanych, wielorodzinnych domów i „koszarowych” bloków charakterystycznych dla epoki faszystowskiej (ul. Szwoleżerów i Przystaniowa). Z tych czasów pochodzi także spójny, kameralny zespół otoczonych zielenią domów jednorodzinnych przy ul. Pionierów, jednopiętrowych, o prostych bryłach, przekrytych dwuspadowymi dachami⁵⁰.

W 1945 roku na skutek ostrzału miasta przez Armię Czerwoną, a potem także podpałów i rabunków, około 40% budynków uległo zniszczeniu – w tym wiele na Starym Mieście, przeważnie mieszkalnych⁵¹. Ocalał zamek, dobrze zachowały się też budynki sakralne i użyteczności publicznej.

Po wojnie nie podjęto działań w kierunku odbudowy czy choćby ochrony zachowanej dawnej architektury mieszkaniowej⁵². Uszkodzone budynki rozbierano, jeszcze w latach 60. XX w. wyburzono część zabudowy z XVIII i XIX wieku pod nowe obiekty. W przestrzeń Starego Miasta zaczęto wprowadzać typowe bloki mieszkaniowe, nierzadko bez poszanowania historycznej struktury parcel i historycznego sąsiedztwa – tak przekształcono zarówno zniszczone pierzeje Rynku, jak ulice staromiejskie. Zabudowa wielorodzinna pojawiła się także na przedmieściach, zarówno w postaci uzupełnień pojedynczymi blokami, jak i całych zespołów – np. osiedle Kromera na przedmieściu za Wysoką Bramą czy Osiedle Waryńskiego pomiędzy miastem a dworcem kolejowym. Z czasem osiedla mieszkaniowe zaczęły powstawać na terenach położonych na obrzeżach wokół miasta, m.in. od zachodu przy ul. Orneckiej czy południa przy ul. Bartoszyckiej. Jednocześnie wciąż przeznaczano nowe tereny pod zabudowę jednorodzinną, np. między ulicami Ornecką i Gdańską na zachodzie i przy ul. Żytniej na południu⁵³.

Budowle historyczne determinujące charakter miasta

Historyczne elementy w przestrzeni Lidzbarka Warmińskiego, które w znacznym stopniu określają jego wyraz architektoniczny, to przede wszystkim średniowieczne budowle wzniesione z charakterystycznej dla regionu czerwonej cegły – kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła, zamek oraz pozostałości systemu obwarowań miejskich w postaci fragmentów murów obronnych i przedbramia Wysokiej Bramy.

Zachowane źródła odnotowują istnienie w Lidzbarku **kościół parafialnego**⁵⁴ (il. 2) jeszcze w okresie przedlokacyjnym. Początkowo wzniesiono świątynię drewnianą, kościół murowany został ukończony w drugiej połowie XIV wieku. Był to najprawdopodobniej od początku kościół halowy o trzech nawach i pięciu przęsłach, filarowy, zbudowany na rzucie prostokąta o wymiarach 70 x 24 m, z płaską ścianą od strony wschodniej, bez prezbiterium wyodrębnionego w bryle kościoła.

⁵⁰ J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 374–378; A. Maleszka et al., op. cit., s. 22.

⁵¹ W. Ogrodziński, op. cit., s. 20; M. Biskup, op. cit., s. 496; L. Czubieli, T. Domagała, op. cit., s. 177; A. Maleszka et al., op. cit., s. 23.

⁵² J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 358.

⁵³ A. Maleszka et al., op. cit., s. 23–24.

⁵⁴ Na podstawie: Z. Białłowicz, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo Olsztyńskie. Powiat Lidzbark*, Nr inw. 55, Rok 1954–5, s. 70–75, maszynopis w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie; A. Rzempełuch, op. cit., s. 9, 19, 43–49; Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preußenland*, Petersberg 2007; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 95–99.

2. Lidzbark Warmiński, kościół farny pw. św. Piotra i Pawła. Fot. Z. Górski, 2024

2. Lidzbark Warmiński, St. Peter and Paul's parish church. Photo by Z. Górski, 2024

Wnętrze przekryto sklepieniami gwiaździstymi – szesnastodzielnymi w nawie głównej, ośmiodzielnymi w nawach bocznych i chórze. Pod koniec XIV powstały kaplice boczne i zakrystia od południa oraz wieża, usytuowana na osi kościoła w lewacji zachodniej, której ceglana część doprowadzono wówczas do wysokości korpusu nawowego (wyżej była drewniana), a w wieku XV dwukrotnie podwyższano jej mury do obecnych rozmiarów. Po bokach wieży, na przedłużeniu naw bocznych ku zachodowi, zbudowano dwuprzęsłowe kaplice. W XV w. do skrajnego wschodniego przęsła dodano także piętrową zakrystię. Pożar dachu w 1497 roku spowodował zawalenie sklepień w nawie głównej, odbudowano je w pierwotnej formie.

Kolejny wielki pożar wybuchł w kościele w 1698 roku. Prace restauracyjne stały się okazją do wprowadzenia do architektury i wyposażenia kościoła elementów barokowych. Wkrótce po zdarzeniu, w 1701 roku, na nowym, niższym dachu korpusu nawowego powstała sygnaturka. Inne działania przeciągnęły się z powodu obecności wojsk szwedzkich na Warmii, a później także epidemii. Stąd dopiero w 1718 roku ponownie konsekrowano kościół zaopatrzony w nowy barokowy szczyt z wolutami w części wschodniej (z herbem ówczesnego biskupa Teodora Andrzeja Potockiego) i barokowy hełm na głównej wieży. Po rekonsekracji kościół poświęcono dodatkowo Michałowi Archaniołowi, toteż jego połączane figury umieszczono na hełmie wieży i sygnaturce. Podczas remontu przekształcono też okna, usuwając ostrołuczne zwieńczenia. Wnętrze zyskało barokowe wyposażenie. W XVIII wieku w wystroju zaznaczyły się też elementy rokokowe – przede wszystkim w tym duchu wykonano ołtarz główny.

W latach 1870–1876 w ramach prac restauratorskich przeprowadzono regotycyzację świątyni. Usunięte zostały wówczas niemal wszystkie barokowe i rokokowe elementy z XVII i XVIII wieku, za wyjątkiem zwieńczenia wieży.

Przywrócono ostrołuczny wykrój okien. W latach 1891–1896 od wschodu dobudowano neogotyckie prezbiterium, dwuprzęsłowe, o układzie bazylikowym, oraz dwie niewielkie kruchty po obu stronach wieży, zaprojektowane przez Arnolda Guldenpfenniga. W stylu neogotyckim jest też zachowany do dziś ołtarz główny i ołtarze na zakończeniu naw bocznych.

Obecnie w przestrzeni miasta kościół zaznacza się zwartą ceglana bryłą, opiętą dwuuskokowymi skarpami, nakrytą wysokim dwuspadowym dachem, z węższym i niższym prezbiterium od wschodu i wysoką pięciokondygnacyjną wieżą od zachodu, zwieńczoną barokowym hełmem i figurą św. Michała Archanioła. Trójkątne uskokowe szczyty nad kaplicami przywieżowymi zdobią pomalowane na biało blendy. Wieżę wieńczy barokowy hełm, złożony z trzech spiętrzonych latarni, wysokościowy akcent stanowi też sygnaturka ze smukłą iglicą.

Pierwotnie kościół był otoczony cmentarzem, oddzielonym od miasta niewysokim murem. U wylotu ulicy prowadzącej do Rynku zamiast bramy powstała dzwonnica, którą zastąpiła dwukondygnacyjna barokowa brama z 1760 roku, zakończona latarnią.

Mury obronne⁵⁵ Lidzbarka Warmińskiego powstawały od połowy XIV wieku, prace trwały do 3. ćwierci XVI wieku. Zbudowano je z cegły na podmurowaniu z kamieni polnych. Wznosiło je jednocześnie kilka zespołów, na co wskazują występujące różne wątki – wendyjski i gotycki. Początkowo sięgały do 5 m wysokości, w dolnych partiach zachowały się strzelnice szczelinowe, w latach 70. XV w. mury podwyższono do 7,5 m, wieńcząc parapetem, w którym znalazły się strzelnice przystosowane do broni palnej. Obwód murów łącznie wyniósł około 1000 metrów i był nieregularny, co wynikało z uwarunkowań topograficznych. W północnej i zachodniej części wybudowano baszty wykuszowe, otwarte od strony miasta, z czasem i one zostały przystosowane do użycia broni palnej. Zachowały się fragmenty obwarowań od strony północnej i zachodniej, relikty murów odnaleźć można również w domach obecnej ulicy Hożej – jednej z dawnych dróg okólnych, biegnącej w północnej części Starego Miasta, które opierały się na obwarowaniach miejskich. W celu umocnienia łatwo dostępnego z przedpola północno-zachodniego narożnika murów zbudowano w nim **Wysoką Bramę**⁵⁶. W czasie przebudowy murów w XV w. brama została wzmocniona poprzez dodanie dwukondygnacyjnego przedbramia, zwanego niekiedy barbakanem Bramy Wysokiej, z którym łączyła ją szyja. W 1530 roku przedbramie zostało podwyższone o jedną kondygnację. Bramę i szyję rozebrano w 1868 roku, zachowało się tylko przedbramie (il. 3), obecnie wysokie na pięć kondygnacji, założone na planie wąskiego prostokąta i ujęte

⁵⁵ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński: Mury obronne, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-mury-obronne/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348038/1 (dostęp 9.11.2025); Z. Białłowicz, op. cit., s. 83–84; A. Rzempoluch, op. cit., s. 51–52; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 89–94; A. Maleszka et al., op. cit., s. 12.

⁵⁶ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński: Brama Wysoka, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-wysoka-brama/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348059/1 (dostęp 9.11.2025); *Ferdynand von Quast. Widoki z Warmii*, tekst Ch. Herrmann, red. A. Rzempoluch, Münster-Olsztyn 2006, s. 106–107; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 92–94; A. Maleszka et al., op. cit.

3.

3. Lidzbark Warmiński, zachowane przedbramie
Bramy Wysokiej. Fot. Z. Górską, 2024

3. Lidzbark Warmiński, preserved foregate of the
High Gate. Photo by Z. Górską, 2024

w wieloboczne baszty. Na osi znajduje się ostrołuczny przejazd. Pierwotny układ okien się nie zachował, średniowieczny charakter uzyskano dzięki wprowadzeniu ostrołucznych blend. W budowlu widać starania o nadanie jej niejakiej reprezentacyjności – dekorację w kształcie rombów z cegły zendrówki i wieńczący fryz z ostrołucznych arkadek.

Jak wspomniano powyżej, **zamek biskupów Warmińskich**⁵⁷ (il. 4–5) miał poprzedniczkę w postaci drewnianej strażnicy. Wraz z decyzją przeniesienia stolicy biskupiej do Lidzbarka postanowiono wzniesić siedzibę murowaną z cegły na kamiennym cokole. Prace rozpoczęły się w 1350 roku, za wzorzec przyjęto konwentualne zamki krzyżackie. Zamek właściwy założono na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 47,6 x 49,2 metra. Cztery skrzydła pomieszczeń otoczyły dziedziniec z dwukondygnacyjnymi, sklepionymi krzyżowo krużgankami, nad ryzalitem przy północnej

części skrzydła wschodniego powstała główna wieża zamkowa, poprzedzona suchą fosą. W bryle rysowały się też akcentujące naroża schodkowe szczyty. Równocześnie z zamkiem powstawały podzamcza – południowe o funkcji administracyjno-gospodarczej, oddzielone od zamku suchą fosą z mostem, wyposażone w bramę od strony wschodniej i podzamcze północne, przemysłowe z m.in. młynami i tartakiem. W XV w. podzamcza rozbudowano i wzbogacono je w baszty, przenosząc tam funkcje obronne. Wielki pożar z 1442 roku wymusił konieczność odbudowy – narożne szczyty zastąpiono wówczas wieżyczkami na krokwistynach.

W XVI w. przed wschodnią częścią skrzydła południowego powstała oficyna z hypocaustum, prawdopodobnie zawierająca łaźnię i izby mieszkalne. Prace o większym zakresie zainicjował biskup Andrzej Batory około 1594 roku, wznosząc nowe kilkukondygnacyjne skrzydło zamku od strony północnej. Część ta zyskała nazwę Pałacu Batorego lub Pokoi Kardynalskich.

Jan Stanisław Zbąski planował zburzenie zamku i wzniesienie na jego miejscu nowej rezydencji. Brak funduszy zmusił go do ograniczenia zamierzeń do rozbudowy XVI-wiecznej oficyny na parchamie południowym, co nastąpiło w ostatnich latach XVII wieku. Oficynę połączono z zamkiem przejściem obok kaplicy. Budowla zyskała plan litery H, na piętrze powstały reprezentacyjne apartamenty biskupie. Obiekt ten został znacząco powiększony w 1724 roku w czasach biskupa Karola Andrzeja Szembeka, który nadał mu formę pałacu: dzięki dobudowaniu zachodniego skrzydła powstała budowla o dwóch kondygnacjach, z trzema trójkondygnacyjnymi ryzalitami, rozdzielającymi pięćoosiowe skrzydła. Środkowy ryzalit wzbogacała trójarkadowa loggia. Budowie pałacu towarzyszyły przekształcenia południowego przedzamcza, które stało się paradnym dziedzińcem. Kolejny hierarcha, Adam Stanisław Grabowski, dostawił do pałacu od strony wschodniej oficynę i przebudował wschodnie skrzydło przedzamcza, obecnie określane jako Pałac Grabowskiego (dziś jest w nim Hotel Krasicki).

⁵⁷ Oprac. na podstawie: J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 110–122; W. Wołkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, op. cit.

4.

5.

4. Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim. Fot. M. Kowalski, 2024

4. Castle of the Bishops of Warmia in Lidzbark Warmiński. Photo by M. Kowalski, 2024

5. Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim, dziedziniec z krużgankami. Fot. M. Kowalski, 2024

5. Castle of the Bishops of Warmia in Lidzbark Warmiński, courtyard with cloisters. Photo by M. Kowalski, 2024

Dziedziniec zamkowy i podzamcze południowe zostały otynkowane i pomalowane na czerwono, tak też prawdopodobnie prezentowała się elewacja pałacu. W tym czasie powstał również barokowy hełm na wieży głównej zamku.

Ignacy Krasicki koncentrował swoją działalność na otoczeniu ogrodowym i wnętrzach, zaniedbując zamek. Za jego czasów znikło skrzydło Batorego, jedna z wież podzamcza północnego i hełm głównej wieży zamkowej. Po jego wyjeździe z Lidzbarka nieużywany zamek zaczął podupadać.

Władze pruskie przejęły podzamcze, w Pałacu Grabowskiego osadziły sąd powiatowy, a w zachodnim skrzydle podzamcza południowego urządziły magazyn solny. Podczas wojen napoleońskich na zamku urządzono szpital, piekarnię, magazyny i koszary, co przyczyniło się do dalszych zniszczeń. W 1839 roku rozebrano pałac na parchamie południowym, ale zamek szczęśliwie się ostał. Od lat 30. XIX wieku dawna siedziba biskupów warmińskich zaczęła budzić coraz większe zainteresowanie – najpierw artystów i konserwatorów, potem także władz państwowych. W 1856 roku budynek przeznaczono na sierociniec. Prace przy dostosowaniu zamku do nowych potrzeb, z dużym poszanowaniem dla zastanej architektury, prowadził budowniczy krajowy Edward Jester.

Kolejne, tym razem szeroko zakrojone, prace konserwatorskie na zamku lidzbarskim miały miejsce w latach 20. i 30. XX wieku. W 1924 roku powstało Towarzystwo Odbudowy Zamku, w 1926 roku zapadła decyzja o bjęciu działaniami także podzamcza. Prace poprzedziły bardzo rzetelne badania archiwalne, architektoniczne i archeologiczne. Kierownictwo robót objął absolwent politechniki gdańskiej Karl Hauke. Podczas renowacji usunięto przeróbki z czasów Edwarda Jestera. Wiele prac miało na celu przywrócenie wyglądu zamku z końca XV wieku. Regotycyzacja zamku poprzez likwidację nowożytnych nawarstwień i niekiedy hipotetyczne rekonstrukcje była archaiczna wobec obowiązującej doktryny konserwatorskiej, wpisywała się jednak w kontekst polityczny. Podkreślanie roli Niemców w cywilizowaniu Prus, programowe odwoływanie się do dziedzictwa średniowiecznego wpływały na zastosowane podejście.

6. Lidzbark Warmiński, oranżeria w dawnym ogrodzie biskupim. Fot. J. Królikowski, 2024

6. Lidzbark Warmiński, the conservatory in the former bishop's garden.
Photo by J. Królikowski, 2024

Druga wojna światowa oszczędziła zamek, jednak przez pewien czas dla władz polskich jego proveniencja była obciążeniem. Na początku lat 50. XX wieku zainteresowali się nim pracownicy i studenci Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem Witolda Krassowskiego i w 1953 roku powstała pierwsza polska inwentaryzacja obiektu. Poważniejsze prace remontowe zaczęto jednak wykonywać dopiero po wprowadzeniu na nowo do zamku funkcji wystawienniczych w 1958 roku, a zwłaszcza po przejęciu zamku przez ówczesne Muzeum Mazurskie w Olsztynie. Profesjonalne prace konserwatorskie prowadzone w latach 1972–1984 i od 2008 roku pozwoliły na ukazanie pierwotnych elementów architektonicznych oraz dekoracji z różnych okresów jego istnienia.

W okresie baroku biskupi warmińscy zaczęli inwestować w założenie ogrodowe na terenie folwarku, położonego na południowy zachód od miasta. Pozostałością ich fundatorskiej działalności w dawnym ogrodzie jest pawilon – tzw. **oranżeria**⁵⁸. Stworzenie ogrodów przypisywane jest biskupowi Mikołajowi Szyszkowskiemu (1633–1643), już wtedy miał tam powstać pierwszy pawilon na krańcu szerokiej skarpy, zwrócony fasadą ku południu. Na tym miejscu bp. Jan Stanisław Zbąski (1688–1697) zbudował piętrowy, podpiwniczony pałacyk na planie krzyża greckiego, mieszczący kaplicę, salon i apartamenty biskupa z sypialnią i gabinetem. Kondygnacje łączyła drewniana klatka schodowa. Budynek został spalony przez Szwedów w 1705 roku. W tym samym miejscu w latach 1711–1724 biskup Teodor Andrzej Potocki zbudował nowy pawilon z wielką salą na planie

⁵⁸ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński: Letni pałac biskupi, tzw. Oranżeria, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-letni-palac-biskupi-tzw-oranzeria/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348011/1 (dostęp 9.11.2025); J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 122–124; W. Wólkowski, *Pawilon Teodora Potockiego w lidzbarskim ogrodzie biskupim – dzieje budowlane i kontekst architektoniczny*, „Barok: historia, literatura, sztuka”, 2017, vol. XXIV/1–2 (47/48), s. 77–94.

7.

7. Lidzbark Warmiński, dawny kościół ewangelicki, obecnie cerkiew pw. św. Piotra i Pawła. Fot. lesnydzban, 2022, źródło: www.wikipedia.org, CC BY-SA 4.0

7. Lidzbark Warmiński, former Lutheran church, now the Church of St. Peter and Paul. Photo by lesnydzban, 2022, source: www.wikipedia.org, CC BY-SA 4.0

wydlężonego ośmioboku ze źródłem pośrodku, a po bokach węższymi i niższymi aneksami. Budynek zdradzał podobieństwo do tzw. Wielkiego Salonu, wzniesionego na zlecenie Augusta II w Ogrodzie Saskim w Warszawie, być może autorem planów pawilonu Potockiego był architekt Karol Bay. W 1770 roku na zlecenie biskupa Ignacego Krasickiego pawilon został rozbudowany, przedłużono boczne skrzydła, w których znalazły się oranżerie. Zmieniono też zewnętrzny charakter budowli w duchu klasycyzmu stanisławowskiego. W ryzalicie, odpowiadającym środkowej sali, pojawiły się owalne okna nad arkadowymi porte-fenetre'ami, a nad otworami skrzydeł bocznych płyciny z festonami. Dobudowane oranżerie od strony południowej otrzymały przeszkłone tokańskie portyki (które zostały zamurowane w 1790 roku – obecnie te partie zdobią półkolumny). Cechy stylowe budynku po przebudowie w XVIII wieku wskazują na autorstwo Szymona Bogumiła Zuga bądź architekta z kręgu królewskiego. Kompozycję założenia dopełniły efektowne schody, pnące się po zboczu.

Z budowli późniejszych na uwagę zasługuje dawny **kościół ewangelicki**⁵⁹, obecnie cerkiew prawosławna pw. św. Piotra i Pawła z lat 1818–1823. Jest to budowla drewniana, wzniesiona z drewna sosnowego w konstrukcji ryglowej, co zostało zakryte poprzez oszalowanie elewacji zewnętrznych deskami, które zostały pomalowane farbą olejną z dodatkiem piasku, imitującą kamień. Budynek zaskakuje swoją formą, bowiem został wzniesiony według wzorcowego planu świątyni w stylu arkadowym (Rundbogenstil), przygotowanego dla budowli murowanych

⁵⁹ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński: D. Kościół Ewang. – Kościół Prawosławny P/W Św. Ap. Piotra i Pawła, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-kościół-ewangelicki-ob-cerkiew-prawosławna/-dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.347835/1 (dostęp 9.11.2025); Karl Friedrich Schinkel: *Führer zu seinen Bauten Bd. 2, Aachen bis Sankt Petersburg*, red. A. Bernhardt, München-Berlin 2008, s. 94–95; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., s. 105–106.

8. Lidzbark Warmiński, wschodnia pierzeja dawnego rynku – obecnie Placu Wolności, po prawej podcieniowe kamienice pod numerem 7 i 9, pośrodku (zielono tynkowany) dom z nr. 5, obok – przy ul. Ratuszowej 1. Fot. Andrzej Otrębski, 2012, źródło: www.wikipedia.org, CC BY-SA 3.0

8. Lidzbark Warmiński, eastern frontage of the former market square – now Plac Wolności, on the right: arcaded townhouses at nos. 7 and 9, in the middle (green plaster): the house at no. 5, next to it – at 1 Ratuszowa Street. Photo by Andrzej Otrębski, 2012, source: www.wikipedia.org, CC BY-SA 3.0

w Oberbaudeputation w Belinie, kierowanej przez Karla Friedricha Schinkla. Jest to trójnawowa bazylika emporowa z płytkim, prosto zamkniętym prezbiterium. W fasadzie dwie prostokątne wieże flankują cofniętą partię wejściową z trzema arkadami. Arkadowe otwory zdobią też dwie górne kondygnacje fasady i cztery piętra wież, oddzielone gzymsami kordonowymi. Geometryczny układ brył i surowa prostota nadają świątyni monumentalny charakter.

Ważny kontekst dla projektów studenckich zaprezentowanych w niniejszym tomie pisma, stanowi historyczna **zabudowa mieszkaniowa**, nawet jeśli jej skala, lokalizacja i niekiedy rozproszenie nie czynią z tych obiektów tak silnych determinant dla charakteru całego miasta, jaką stanowią powyżej opisane budowle. We wschodniej pierzei lidzbarskiego rynku – obecnie Placu Wolności (numery 3, 7, 9)⁶⁰ oraz na przedłużeniu tej pierzei, ulicy Ratuszowej⁶¹ (numer 1), ocalało kilka kamieniczek o jeszcze średniowiecznym rodowodzie (il. 8). Czytelny jest on także w zachowanych partiach piwnic oraz w wydłużonych, prostokątnych planach domów, o dwóch pasmach na parterze, z sieniami ze schodami wzdłuż jednej ze ścian dzielących parcele. Budynki zostały przekształcone w wieku XIX – wówczas ich układ zamieniono na kalenicowy i wprowadzono klasycyzującą dekorację w postaci profilowanych gzymsów, niekiedy na konsolach (Plac Wolności 7 i 9) czy toskańskich pilastrów (Plac Wolności 3). Mimo przekształceń w dwóch domach (Plac Wolności 7 i 9) pozostawiono podcienia.

⁶⁰ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, Lidzbark Warmiński: Plac Wolności 3 (Karta zielona, Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-247337/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349164/2; Plac Wolności 7 (Karta zielona), https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-873750/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349167/1; Plac Wolności 9 (Karta zielona), https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-873753/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349170/1 (dostęp 9.11.2025).

⁶¹ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński: ul. Ratuszowa 1, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-237924/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349051/2 (dostęp 9.11.2025).

9.

10.

W mieście zachowała się także pewna liczba domów budniczych (bądź wznoszonych na ich miejscach w późniejszych okresach i powtarzających ich układ), które odnaleźć można przy ul. Reja oraz Hożej, biegnącej niegdyś wewnątrz miasta wzdłuż murów miejskich. Stąd północną ścianę domów, położonych przy tej ulicy stanowią pozostałości dawnych obwałowań. Przykład stanowi dom przy ul. Hożej 11a, niewielki budynek na planie prostokąta, dwuosiowy, o dwóch kondygnacjach⁶². W sąsiedztwie (ul. Hoża 9a⁶³, 9b) zachowały się domy w charakterystycznej kiedyś dla miasta konstrukcji ryglowej (il. 9).

Spójny zespół zabudowy stanowią kamienice o ujednoliconych gabarytach, usytuowane kalenicowo, zlokalizowane w południowej pierzei ulicy Wysokiej Bramy⁶⁴ i ochodzące z początku XIX wieku (il. 10). Ich przeważnie trójosiowe, dwukondygnacyjne (niekiedy z uwidocznionym przez niewielkie prostokątne otwory pod gzymsem wieńczącym użytkowym poddaszem) elewacje otrzymały bardzo skromny, klasycyzujący wystrój w postaci wyrobionych w tynku gzymsów i profilowanych opasek wokół otworów okiennych, rzadziej płytkiego boniowania. Również tutaj, w planach w kształcie wydłużonego prostokąta lub trapezu, komunikację zapewniono poprzez sienie ze schodami, biegnące wzdłuż jednej ze ścian szczytowych.

⁶² Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie: Lidzbark Warmiński, ul. Hoża 11a, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-kamienica-219482/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348171/1 (dostęp 9.11.2025).

⁶³ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński, ul. Hoża 9a, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-kamieniczka-247348/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348129/1 (dostęp 9.11.2025).

⁶⁴ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, Lidzbark Warmiński: ul. Wysokiej Bramy 3 (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-dom-265952/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349231/1; ul. Wysokiej Bramy 5 (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-256625/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349243/1; ul. Wysokiej Bramy 11 (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-dom-256607/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349272/2; ul. Wysokiej Bramy 13 (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-dom-247367/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349279/2; ul. Wysokiej Bramy 19 (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-dom-228550/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349295/1 (dostęp 9.11.2025).

9. Lidzbark Warmiński, ul. Hoża, domy wzniesione w konstrukcji ryglowej. Fot. M. Kowalski, 2024

9. Lidzbark Warmiński, Hoża Street, timber framing houses. Photo by M. Kowalski, 2024

10. Lidzbark Warmiński, zespół zabudowy przy ul. Wysokiej Bramy. Fot. M. Kowalski, 2024

10. Lidzbark Warmiński, building complex at Wysokiej Bramy Street. Photo by M. Kowalski, 2024

11. Lidzbark Warmiński, eklektyczne kamienice z pocz. XX w. (ok. 1904 r.) przy ul. Konstytucji 3 Maja.

Fot. M. Kowalski, 2024

11. Lidzbark Warmiński, eclectic townhouses from the beginning of the 20th century (ca. 1904)

at Konstytucji 3 Maja Street.

Photo by M. Kowalski, 2024

Bogaty repertuar form historycznych odnaleźć można w zabudowie mieszkaniowej z końca XIX i początku XX. Są to okazalsze, wieloosiove, trzykondygnacyjne kamienice eklektyczne, zaprojektowane z użyciem elementów neogotyckich, zaczerpniętych z neorenesansu północnego czy neobaroku i wyposażone w dekoracyjne szczyty. Zbudowano je m.in. przy reprezentacyjnej ulicy Konstytucji 3 Maja⁶⁵ (il. 11). W tym samym duchu wznoszono również wolnostojące wille – np. przy ulicy Mikołaja Kopernika 25⁶⁶. Malownicza bryła o zróżnicowanej wysokości poszczególnych części i nieregularnie rozmieszczonych otworach została założona na planie zbliżonym do litery L. Neobarokowy charakter nadają jej przekrycie ryzalitu, zawierającego klatkę schodową, w postaci cebulastego hełmu wieżowego, faliste zwieńczenie facjatyki w elewacji frontowej i faliste gzymsy.

Zakończenie

Zachowany średniowieczny układ przestrzenny i zabytkowe budowle stanowią cenne świadectwo wielowiekowej historii Lidzbarka Warmińskiego. W znacznym stopniu określają jego genius loci. Niestety, obraz miasta daleki jest od spójności. Zniszczenia wojenne dotknęły 80% zabudowy, szczególnie ucierpiało Stare Miasto, zwłaszcza kwartały przy Rynku z barokową architekturą mieszczańską⁶⁷. Nie została ona odtworzona, a w miejsce dawnej zabudowy pierzejowej wprowadzono wielorodzinne budynki typowe w luźnym układzie, niekorespondujące z zachowanymi obiektami w żaden sposób. Ta sytuacja

⁶⁵ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, Lidzbark Warmiński: ul. Konstytucji 3 Maja 2 (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-dom-256595/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348291/5; ul. Konstytucji 3 Maja 6 (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-dom-265970/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348303/1 (dostęp 9.11.2025).

⁶⁶ Za: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Lidzbark Warmiński: ul. Mikołaja Kopernika 25, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa (Karta biała), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-298397/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348405/5 (dostęp 9.11.2025).

⁶⁷ A. Rzempełuch, op. cit., s. 25; J. Salm, E. Borodij, op. cit., s. 358.

stwarza szczególne wyzwanie dla architekta, który chciałby wprowadzić tu nową jakość. Nie może się to stać z pominięciem substancji zabytkowej, ponieważ takie podejście spotęgowałoby jeszcze bardziej przestrzenny chaos miasta. Warto zatem przeanalizować dziedzictwo architektoniczne Lidzbarka, by podjąć z nim twórczy dialog.

Bibliografia

- Białowicz Z., *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo Olsztyńskie. Powiat Lidzbark*, Nr inw. 55, Rok 1954–5, maszynopis w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie
- Biskup M., *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1961, nr 4
- Czubiel L., Domagała T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969
- Dethlefsen R., *Stadt- und Landhäuser in Ostpreußen*, München 1918
- Dziedzictwo kulturowe Warmii-Mazur-Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, red. J. Wysocki, Olsztyn 2009
- Ferdynand von Quast. Widoki z Warmii*, tekst Ch. Herrmann, red. A. Rzempołuch, Münster-Olsztyn 2006
- Hauke K., *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreußen*, Tübingen 1967
- Maleszka A., Czaja R., Golba R., Pilarska A., *Lidzbark Warmiński, Atlas Historyczny Miast Polskich*, T. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, Z. 12, Toruń 2024
- Ogrodziński W., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1958
- Rzempołuch A., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989
- Salm J., Borodij E., *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, red. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008
- Sikorski J., Birecki P., Salm J., *Rozwój przestrzenny i architektoniczny miasta, sztuka oraz wytwory rzemiosł artystycznych do 1772 roku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, red. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008
- Uchwała nr XV/114/2025 Rady Miejskiej w Lidzbarku Warmińskim z dnia 27 marca 2025 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami miasta Lidzbark Warmiński na lata 2025–2028
- Wólkowski W., *Pawilon Teodora Potockiego w lidzbarskim ogrodzie biskupim – dzieje budowlane i kontekst architektoniczny*, „Barok: historia, literatura, sztuka”, 2017, vol. XXIV/1–2 (47/48)
- Wólkowski W., *Przemiany budowlane miast południowej i wschodniej Warmii w drugiej połowie XVIII i na początku XX wieku*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, 2014, nr 6
- Wólkowski W., *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst architektoniczny i problemy konserwatorskie*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Małgorzaty Rozbickiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (WAPW), Warszawa 2013, mps w zbiorach biblioteki WAPW
- Wólkowski W., *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016

Historical spatial layout and historic architecture of Lidzbark Warmiński as a context for designs of residential buildings made by students of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology

Abstract

This article complements the texts presented in this issue of “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” on collaborative research and design activities in Lidzbark Warmiński carried out by future sociologists – students of the Faculty of Applied Social Sciences and Resocialization at the University of Warsaw, who worked under the guidance of Magdalena Łukasiuk, DSc, and future architects from the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology, preparing designs of multi-family residential buildings in the group supervised by Ewa Widera, PhD Arch.

The town’s historic layout and historic buildings were an important context for their activities. Consequently, there is a need for a broader presentation of the complex, multicultural history of the town and the successive stages of shaping its urban layout, as well as those old buildings that have survived and still determine the character of Lidzbark Warmiński.

Key words history of Lidzbark

Warmiński | spatial layout of
Lidzbark Warmiński | historic
architecture of Lidzbark Warmiński

Introduction

Lidzbark Warmiński is a town with a rich, often dramatic history, which has left lasting traces in its historic fabric. Despite the significant damage suffered during the Second World War, the town’s historic urban layout remains visible today and is protected by law in an area 50–200 metres from the former town walls.¹ The rich history and the multi-layered, diverse cultural heritage, both tangible and intangible, make this

town special. Designing in such an environment can be considered a constraint that forces one to seek design solutions that at least respect this context. Entering the historic fabric of a historic town is a challenge for any architect, and it is even more so for the students who learn and develop their skills, thus shaping their sensibility. At the same time, they learn that gathering information on the history of a place, its architecture and cultural landscape is an important part of pre-design work. In the winter semester of the 2024/2025 academic year, students of the Faculty of Architecture at the Warsaw University of Technology, under the guidance of Ewa Widera, PhD Arch., prepared designs for multi-family residential buildings. The purpose of this article is

¹ Behind: *Dziedzictwo kulturowe Warmii-Mazur-Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, ed. J. Wysocki, Olsztyn 2009, p. 96; Provincial Historic Monument Conservation Office in Olsztyn, List of localities having urban or rural layouts entered into the register of historical monuments, <https://www.bip.wuoz.olsztyn.pl/phocadownload/rejestr/HTML/WUOZ%20Olsztyn%20-%20Rejestr%20zabytkow%20nieruchomych.html> (accessed on 11 July 2025).

to provide a historical overview of the urban and architectural context in which they worked.

Historical background

Lidzbark Warmiński is situated on the left bank of the Łyna River and its right-bank tributary Symsarna. The topography, shaped by the glacier, is clearly differentiated along the course of the Łyna River, where ‘individual hills reach heights of around 120–132 m. They descend steeply towards the Łyna and Symsarna valleys. The upland area to the north is slightly undulating and much less varied, descending towards the Łyna River with a gentle slope, on one of its slopes in a bend of this river a medieval town was founded.’² Lidzbark Warmiński’s predecessor was a Prussian settlement,³ growing under the protection of the Lecbarg castle, located on the opposite bank of the Łyna, on a cape formed by the mouth of Symsarna.⁴ The area became an arena of Teutonic expansion in the 13th century, with a rief success in 1240. At that time, the Teutonic knights built the first castle there – according to tradition, not on the site of the former castle, but on a neighbouring holy mountain, which is supposed to have influenced the name of the place: Heilsberg.⁵ The castle was destroyed during the first Prussian uprising (1242–1249). In 1243, the Diocese of Warmia was created,⁶

which was granted part of the Teutonic Order’s lands, including the aforementioned castle. In 1260, Bishop Anselm set about rebuilding the castle, but the building was again demolished by the Prussians during the second uprising (1260–1274). It was only after the Prussians withdrew in 1274 that the bishops consolidated their rule over the town.⁷ Its convenient location at the crossroads of the routes from Reszel to Braniewo and from Dobrze Miasto to Königsberg, the navigability of the Łyna River and the rapid colonisation of Warmia (mostly by people from Silesia) contributed to the development of the settlement, which in 1308, as Heilsberg, was granted a town charter under Chełmno Law by Bishop Eberhard of Nysa.⁸ The town’s coat of arms is a lamb with a pastoral.⁹ Of key importance was the relocation in 1350 to Lidzbark, by a decision of Bishop Johann of Meissen, the main seat of the Bishops of Warmia, together with the entire court, economic management and administration.¹⁰

Conflicts with the Teutonic State, concerned about the growing independence of the Warmian Bishopric and Lidzbark itself, hampered the town’s development in the first half of the 15th century. At the same time, they prompted the town’s authorities to side with the Polish King Kazimierz Jagiellończyk – in 1440

² M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1961, no. 4, p. 482; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny i architektoniczny miasta, sztuka oraz wytwory rzemiosł artystycznych do 1772 roku*, in: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, eds. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, p. 59.

³ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit.; A. Maleszka et al., *Lidzbark Warmiński, Atlas Historyczny Miast Polskich*, vol. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, book 12, Toruń 2024, p. 9.

⁴ The literature includes information that this name is not confirmed in the sources, nor have any traces of the castle been found so far, see: A. Maleszka et al., op. cit., p. 10.

⁵ W. Ogrodziński, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1958, p. 4; A. Rzepołuch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, p. 7; A. Maleszka et al., op. cit., pp. 9–10.

⁶ One of the four dioceses created by the Anagni Agreement – along with Chełmno, Pomezania and Sambian diocese: W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku*

Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst architektoniczny i problemy konserwatorskie, doctoral dissertation written under the supervision of Prof. Małgorzata Rozbicka at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (FAWUT), Warsaw 2013, typescript in the collection of the FAWUT library, pp. 22–25; idem, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, pp. 19–22.

⁷ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 59–60; A. Maleszka et al., op. cit., p. 11.

⁸ Elsbork, a Polonised version, was also used in the 15th century, but the name Heilsberg persisted until the 20th century: L. Czubieli, T. Domagała, *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969, p. 172; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 61–68.

⁹ A. Rzepołuch, op. cit., pp. 5–9; W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst...*, op. cit., p. 31.

¹⁰ W. Ogrodziński, op. cit., p. 5; M. Biskup, op. cit., pp. 482–485; W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst...*, op. cit., pp. 31–32.

the town joined the Prussian Confederation. Attempts by the Teutonic Knights to capture the town in early 1466 were thwarted. In October of that year, by virtue of the Peace of Toruń, Warmia was annexed to the Crown, retaining, however, considerable autonomy from both the Polish church hierarchy and the state administration. The bishops of Warmia sat in the Senate of the Kingdom of Poland and were presidents of the estates of Royal Prussia. However, this status did not prevent conflicts. A dispute over the filling of the bishop's post against the will of King Kazimierz Jagiellończyk in 1478 brought Crown troops to the town walls, but they did not conquer the town. Two attempts by the last master of the Teutonic Order, Albrecht Hohenzollern, to conquer Lidzbark in 1520 also failed.¹¹ Only from the second quarter of the 16th century to the beginning of the 17th century did a period of calm ensue, and which resulted in good conditions for expansion of the town – thanks to both the bishops of Warmia and burgher patronage.¹²

The period of prosperity was interrupted by the Swedish wars. Although the town defended itself against the invaders in 1627, already in 1656 the weakening Poland was unable to prevent the Swedish army and the allied troops of the Brandenburg Elector from taking over the town and occupying Warmia. During the Northern War, Lidzbark Warmiński suffered again – in 1703 it was occupied by King Charles XII of Sweden, who resided there until 1704 and sacked the town when he left. The plague epidemic of 1709–1710 also dealt a heavy blow to the local population.¹³

The following years of the 18th century did not bring peace to Warmia, which still had to contend with the presence of Prussian and Russian troops. Despite this, there was a great cultural boom and lively construction activity there, mainly

due to the illustrious, enlightened bishops – Teodor Andrzej Potocki, Krzysztof Andrzej Szembek, Adam Stanisław Grabowski, and finally, though to a lesser extent, the 'duke of poets' Ignacy Krasicki, who was the last to reside in Lidzbark.¹⁴

After the first partition of Poland in 1772, Warmia – and Lidzbark with it – was incorporated into Prussia. The secular power of the bishops over the region was abolished and their estates were taken over by the Prussian state. In 1795 the capital of the diocese was moved to Frombork. Lidzbark became the seat of secular administration: from 1773 the Warmian Ducal-Episcopal Land Court resided in the castle. The town suffered during the Napoleonic Wars in 1806–1807 and 1812. In 1818, the Lidzbark district was created.¹⁵

In 1919, under the Treaty of Versailles, Warmia became part of the Weimar Republic (replaced by the Third Reich after the Nazis came to power). Lidzbark retained its position as a local administrative centre and became an important tourist destination. In 1935 a garrison was established in the town, whose presence also influenced its development.¹⁶

This development was halted with the outbreak of the Second World War and the subordination of urban infrastructure to wartime purposes. The Red Army reached Lidzbark on 30 January 1945. The Germans made no resistance and the town was occupied by the Russians the next day. In April of that year, the first representatives of the Polish administration appeared in the town and gradually took over the management from the Russians.¹⁷

After the war, Lidzbark remained a district town and was the seat of a court and the district prosecutor's office. The town's population

¹¹ W. Ogrodziński, *op. cit.*, pp. 7–8; M. Biskup, *op. cit.*, pp. 486–487; A. Rzempełuch, *op. cit.*, pp. 13–16; A. Maleszka et al., *op. cit.*, p. 17.

¹² W. Ogrodziński, *op. cit.*, pp. 10–11; A. Rzempełuch, *op. cit.*, pp. 16–17.

¹³ W. Ogrodziński, *op. cit.*, p. 14; M. Biskup, *op. cit.*, p. 488.

¹⁴ W. Ogrodziński, *op. cit.*; A. Rzempełuch, *op. cit.*, pp. 19–20.

¹⁵ W. Ogrodziński, *op. cit.*, pp. 18–19; M. Biskup, *op. cit.*, pp. 489–490.

¹⁶ A. Maleszka et al., *op. cit.*, p. 20.

¹⁷ W. Ogrodziński, *op. cit.*, p. 20; M. Biskup, *op. cit.*, p. 496; L. Czubieli, T. Domagała, *op. cit.*, p. 177; A. Maleszka et al., *op. cit.*, pp. 22–23.

grew, and its industrial role increased gradually, and from the 1970s onwards its importance as a tourist destination also increased.¹⁸ In 2015, the town was accepted into the international Citaslow network of cities. From 2026, Lidzbark will have the status of a spa town.

The spatial layout and architecture of Lidzbark Warmiński from the 13th century to the 1st half of the 20th century

According to Marian Biskup, the town had a favourable location: at the end of an almost triangular hill surrounded on three sides by a bend in the Łyna River and gently descending towards it. This provided the settlement with natural defensive conditions, and only to the north was it necessary to dig a moat.¹⁹ The new town had an area of one-third of a lan (5.6 hectares) and had a compact, largely orthogonal plan typical of towns founded under the Chełmno Law (Fig. 1) with a rectangular square in the centre, from which six wider streets and two narrow passages leading into the plots emerged. The topographical layout influenced the shape of the town. Lidzbark was incorporated into a bend of the Łyna River, and the slope of the land from north to south, allowing rainwater and sewage to drain into the river, determined the orientation of the market square. A plot of land located to the south of the market square, connected to the market square by two roads (now Mickiewicza and Krucza Streets), was allocated for a parish church with a cemetery. Around 1320, the town was enlarged by an area located to the north – the so-called New Town (Neustadt, today's Hoża Street).²⁰

Just before the mid-14th century, the replacement of the wooden and earthen fortifications around the town with masonry ones began. The walls running along the bend

of the Łyna River mostly fulfilled a shielding function, while the strongest fortifications with numerous towers were built on the northern side, devoid of the natural protection provided by the river. There were three gates leading into the town. In the north, there was the High Gate, connected with the Market Square with the main Długa Street (now Powstańców Warszawy Street), behind which a route to Braniewo and Orneta started; in the south-west, right next to the parish grounds, there was the Church Gate, from which one could travel to Dobrze Miasto, and probably also to Bartoszyce and Jeziorany, via the bridge over the Łyna River and the Church Suburb emerging behind the walls. These gates were connected to each other within the town (via Kasprowicza Street, formerly Łazienna Street) to allow travellers access to the bridge crossing. The Mill Gate, located to the north-east, served a local function, perhaps initially connecting the town to a wooden watchtower – the predecessor of the bishop's castle. In the southern part of the wall, behind the church, there was a gate, called the castle gate, leading to the bridge over the Łyna River, through which led the shortest way to the bishops' castle.²¹

In the 14th century, the construction of the first representative brick buildings began, facilitated by the support of the bishops of Warmia. The establishment of a brickworks to serve the town was also undoubtedly helpful. Lidzbark gained a Gothic town hall with stepped gables, one of the largest in Warmia, which also served as a merchant's house, and a St. Peter and Paul's parish church. Outside the town walls, on the right bank of the Symsarna River, the Holy Spirit church and hospital were erected.²²

The burghers' plots were typical of Prussian towns with a width of two rods and a length of six rods (approximately 8.6 x 26

¹⁸ A. Maleszka et al., op. cit., p. 23.

¹⁹ M. Biskup, op. cit., p. 490. J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., p. 73.

²⁰ M. Biskup, op. cit., p. 490; A. Rzempełuch, op. cit., pp. 9–10; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 72–77; A. Maleszka et al., op. cit., pp. 11–13.

²¹ W. Ogrodziński, op. cit., pp. 5–7; M. Biskup, op. cit., pp. 490–491; A. Rzempełuch, op. cit., pp. 10–11; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 72–77.

²² J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 82–83; A. Maleszka et al., op. cit., p. 14.

metres).²³ Their original number in Lidzbark is estimated to vary from 58 plots and 30 half plots to 110 full plots. From as early as the 14th century, plots of land were subdivided into smaller plots and buildings were built more densely by adding smaller houses deep in the plots.²⁴ The burgher housing was dominated by two types of houses. In the market frontages, arcaded houses were built, while in the remaining streets, the so-called northern houses, which had no arcades, were built, and both types were arranged with the gable sides in the front in the frontages of the streets and squares. The size of the plots resulted in a triaxial façade layout. The arcaded house model – along with the timber framing technique – was brought to Prussian cities by settlers from Silesia. At the front was a vestibule spanning the entire width of the house, then a central hallway with a chimney shaft and stairs leading to the second floor (with a residential function), and on the side of the courtyard there was a chamber with a passageway.²⁵ The northern house was sometimes preceded by a stoop. The front vestibule could be as much as 4–6 metres high, allowing for the construction of a mezzanine. Further on, as in the arcaded houses, there was a chimney shaft and a staircase, and on the side of the courtyard there was a residential room with a passageway. The upper floors had storage functions. The house was completed with wooden outbuildings at the rear of the plot.²⁶ Burghers' houses were built in tie beam and timber frame technique. In the 15th century, sine masonry houses began to appear in the town.²⁷ In addition to the arcaded and northern-type houses in

Lidzbark Warmiński, since the Middle Ages there was a considerable number of so-called 'huts' owned by the poorest residents. These were small, mostly single-storey, timber buildings, sometimes erected in the timber frame technique, leaning with one wall against a defensive wall or located in the town's backstreets.²⁸

By the river, in the area of the castle settlement, manufacturing facilities emerged: the bishop's mill, which was in operation in the period before the town's foundation, a fulling mill, a grinding mill, a copper forge and a tannery. The town also obtained bishop's permission to run a water supply pipeline from the spring on the Ekertsberg Hill to the south of the town, across the bridge over the Łyna River to the church yard.²⁹

Outside the town walls, wooden outbuildings, barns and sheds were built on delimited garden plots owned by the citizens of Lidzbark Warmiński. The 16th century, a time of peace, favoured the development of settlements in the area. At that time, the municipal rights were also granted to those who built houses for themselves outside the fortified area. Suburbs located at the town gates and along the access roads began to develop: outside the High Gate – owned by the town, and outside the Church and Mill Gates – under the jurisdiction of the bishop. They were mainly inhabited by poor shed inhabitants, who built small thatched wooden houses.³⁰

The layout of the town, formed in the 14th century, remained unchanged within the town walls until the early 19th century. The transformations affected the architecture, sometimes out of necessity, after fires and attacks by armies besieging the town. The great fire of 1497 consumed the town hall and a large part of the burgher buildings. At the same time,

²³ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., p. 80; K. Hauke, *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreußen*, Tübingen 1967, p. 17.

²⁴ Maleszka et al., op. cit., p. 13.

²⁵ R. Dethlefsen, *Stadt- und Landhäuser in Ostpreußen*, München 1918, p. 14, tab. 8, Fig. 1–7; W. Wólkowski, *Przemiany budowlane miast południowej i wschodniej Warmii w drugiej połowie XVIII i na początku XX wieku*, "Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski", 2014, no. 6, pp. 8–11.

²⁶ R. Dethlefsen, op. cit., pp. 9–11, tab. 6 and 7; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., pp. 8, 11–12 and 14.

²⁷ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., p. 85.

²⁸ K. Hauke, op. cit., p. 17; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., p. 80; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., p. 14.

²⁹ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., p. 106; A. Maleszka et al., op. cit., p. 14.

³⁰ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., p. 107.

the need also arose to restore the northern part of the town walls, which was damaged by the Teutonic Knights in 1520. The seat of the town council was rebuilt in 1528, still in the Gothic style.³¹ In 1543, the Holy Spirit Hospital was merged with the St. George's Hospital, located in front of the Mill Gate, intended for patients with infectious diseases and probably already existing in the first half of the 15th century. In 1582, the hospital was partly moved to a site inside the town, located near the parish church, but the chapel of St. George's and the hospital for men remained on their former site. The chapel of St. Catherine, intended for the Prussian population, was built at the adjacent site.³² Due to an influx of Polish people, a 'Polish' church of St. Stanisław was founded in the town in 1579 in the former school building, and between 1618 and 1619 it was provided with a separate edifice on the parish grounds. In 1579 a St. Catherine nunnery was founded in the town, initially also located in an existing building, later in its own buildings near the parish church.³³

The Baroque era brought changes to burgher buildings, without, however, affecting the general pattern of houses. In that period, masonry buildings were constructed. The new character of the town was determined primarily by the Baroque plaster façades of the houses in the market square and the main streets of the town, with gables of curvilinear outline, sometimes framed by volute downflows. Parts of the façades had divisions in the form of pilasters and cornices. Ornamental framing covered the window and door openings, with stone or plaster sculptures completing the decoration. The interior layouts were also transformed. Already in the modern period, the large vestibules in the front hallways

were subdivided to create workshops or shops, and over time the height of the vestibules in the northern houses was also reduced. In the 17th and 18th centuries, with the growing need for convenience, the number of residential rooms was increased, at the expense of, for example, storage space, as goods began to be stored in separate buildings. Kitchens were separated, and additional buildings were built deep in the plot. The first buildings in the ridge-sided layout were also built in the town. Houses were also built in the suburbs. Among other things, detached single-family houses on a rectangular plan began to be built outside the town walls. They had entrances on the central axis leading to a vestibule dividing the building into two symmetrical sections. They were sometimes built of wooden logs with timber framing additions and were covered by gable-hipped roofs with a gable extension over the entrance.³⁴

After the incorporation into Prussia, changes in the architecture of Lidzbark Warmiński took place. Sometimes they were initiated by the authorities: the 19th century, in particular, was a time of transformation, demolition or dismantling of old buildings to obtain bricks: the defensive walls (except for the parts supporting the residential buildings) and the town gates were gradually dismantled, and only a small part of the fortifications and the foregate of the High Gate remained. The Polish church was demolished in 1825. In 1838, Prussian Oberpraesident von Schön qualified the castle for demolition, but it survived probably due to the cost of the operation. However, the palace in the southern zwinger did not survive. In 1865, a fire destroyed the townhall building, the mid-market block and the western quarter of the Market Square. Only the western frontage was rebuilt,

³¹ W. Ogrodziński, op. cit., pp. 7–11; M. Biskup, op. cit., p. 487; A. Rzempoluch, op. cit., pp. 16–17.

³² M. Biskup, op. cit., pp. 492–493; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 101–102.

³³ M. Biskup, op. cit., pp. 487–488; A. Rzempoluch, op. cit., pp. 18–19; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 99–100; A. Maleszka et al., op. cit., p. 15.

³⁴ R. Dethlefsen, op. cit., pp. 17, 22–24; K. Hauke, op. cit. p. 140, tab. 122; Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 86–87; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny miasta w IX i XX wieku*, in: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, eds. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, pp. 358–359; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., p. 14.

but without the arcades. A new townhall was built between 1901 and 1902 in neo-Gothic style, on a new site to the north of the Market Square.³⁵

The shape of the buildings was governed by state regulations. According to these regulations, new buildings were already built in a ridge-sided, not gable-sided, arrangement, with a pediment on the roof in corner buildings. On medieval plots they were still triaxial, and on double plots they had five axes. The preservation of arcades was only possible in the case of renovation works. No permission was given for arcades in newly erected houses;³⁶ they were set back a few metres into the plot, allowing streets to be widened. According to the regulations, façades were decorated modestly, only with a small range of classical forms such as flat pilasters, simple opening frames and narrow cornices.³⁷

From the end of the 18th century and in the 19th century the development of Lidzbark Warmiński's suburbs beyond the town gates intensified. The area outside the High Gate was the most important. Between 1821 and 1823, the first Lutheran church in Lidzbark was built there – the construction was personally sponsored by King Frederick William III of Prussia. A cemetery, a pastor's house, a municipal board building and a school were built next to the church.³⁸ Burghers' houses were built in increasing numbers in the neighbourhood. The Młyńskie Suburb originally had an industrial character, linked to the location of mills on the Łyna River. In the 19th century, the first municipal power station was built there. However, the character of the neighbourhood was changing due to the introduction of public buildings in that century and at the beginning of the 20th century – the seat of the district

authorities, the agricultural school, the men's gymnasium, the new buildings of the St. George's hospital and houses. Residential buildings were also built more densely in the Kościelne Suburb.³⁹ In 1847, the suburbs located on the former bishop's land were finally administratively annexed to the town.⁴⁰ The residential buildings in the suburbs varied in character. Some of the houses were single-storey, ridge-sided and forming a dense development – they were mostly modest in character.⁴¹ The custom of building single-family houses in gardens there – repeating the developed spatial layout but made of brick – also continued.⁴²

The end of the 19th century brought a renewed interest in motifs drawn from other style eras, including the Baroque, and permission for more elaborate ornamentation, resulting in the introduction to Lidzbark Warmiński of public and residential architecture – townhouses and villas – in the spirit of the eclectic phase of historicism.⁴³

Lidzbark Warmiński's railway connection to one of the subordinate lines of the Prussian State Railways was built very late, only in 1899. The construction of the train station provided the impetus for the intensification of construction to the north of the Old Town. Access to the new neighbourhood was facilitated by the laying out of new streets and the filling in of the moat, which was turned into gardens. The construction of the railway line added a water tower to the town's landscape, and concrete and brick railroad bridges appeared at the intersections of railway tracks and roads.⁴⁴

³⁵ W. Ogrodziński, op. cit., p. 19; M. Biskup, op. cit., p. 494; A. Rzempełuch, op. cit., pp. 22–23; J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 363; A. Maleszka et al., op. cit., p. 18.

³⁶ The ban on building arcades was not lifted until the late 19th century: W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., p. 14.

³⁷ J. Salm, E. Borodij, op. cit., pp. 358–362; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., p. 15; A. Maleszka et al., op. cit., p. 17.

³⁸ J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 365.

³⁹ M. Biskup, op. cit., p. 494; J. Salm, E. Borodij, op. cit., pp. 366–367; A. Maleszka et al., op. cit., p. 19.

⁴⁰ M. Biskup, op. cit., p. 494; J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 365; A. Maleszka et al., op. cit., p. 19.

⁴¹ J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 364; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., p. 21.

⁴² K. Hauke, op. cit. p. 140, tab. 123a.

⁴³ J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 358–362; W. Wólkowski, *Przemiany...*, op. cit., p. 15; A. Maleszka et al., op. cit., p. 17.

⁴⁴ M. Biskup, op. cit.; J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 369; A. Maleszka et al., op. cit., p. 19.

At the beginning of the 20th century, the municipal authorities purchased 20 morgens of land, located to the north-east behind the railway tracks (in the area of today's Polna and Warszawska Streets), which was allocated for housing for the town's poorer inhabitants. Nearby, at Polna Street, a cluster of detached houses with gardens and outbuildings was also erected.⁴⁵

The First World War did not cause significant losses to the town. In 1914 the bishop's mill, which still retained medieval elements, burnt down. It was rebuilt between 1914 and 1915 according to a design by Gustaw Wolf in simple forms in the spirit of modernised classicism.⁴⁶

The interwar period was a time of further expansion and modernisation of the growing Lidzbark Warmiński. In 1928, the town was enlarged by adding the village of Neuuhof, located at the foot of the former bishop's gardens, and the Pilnik farm, which lies to the west, and in 1929 the surrounding lakes, including Symsar and Blanki.⁴⁷

Inside the town, the former buildings in the vicinity of the foregate of the High Gate and Hoża Street were demolished – perhaps the work was necessary after the 1916 fire. The railway station neighbourhood was expanding, and representative residential and official buildings – including the post office building and the then the building of the Reichsbank – sprang up at Aleksandra Świętochowskiego Street. The historicist style of the buildings dating back to the late 19th and early 20th centuries was contrasted with a modernist architecture, with references to regional forms, in the spirit of Heimatschutzarchitektur, from the times

of the reconstruction of East Prussia after the destruction during World War I (e.g. the former old people's home, now the seat of the municipal authorities in Ignacego Krasickiego Street). Expressionist elements are also noticeable in buildings from that period (e.g. 9 11 Listopada Street, 2 Szwoleżerów Street). A new cemetery was established south of the castle with a unique central layout. A secondary school for girls was established nearby, and a Catholic School for Boys and Girls and an orphanage were established on Okartowa Mountain to the east.⁴⁸

New housing estates were built in the suburbs – with different building types. Among other things, detached, multi-family houses were erected at Wiejska Street at the road leading to Pilnik, aligned with the ridge facing the street. Some of them, fitted with three-armed gable ends, shows the influence of Expressionism. In others, the character of the Heimatschutzarchitektur is determined by clinker entrance settings, ceramic roofs and the rough texture of the plasterwork. On the north-eastern edge of the town (today's Warszawska, Tadeusza Kościuszki and Jarosława Dąbrowskiego Streets), houses in a style similar to rural and suburban buildings were erected. Single-family houses with gardens were built further down Wiejska Street. Modest two-storey multi-family frontage buildings were erected for members of the Lutheran Church community in the suburb outside the High Gate between Józefa Poniatowskiego and Wodna Streets. Similar buildings were constructed in the Kościelne Suburb, at the junction of Mikołaja Kopernika and Kresowa Streets.⁴⁹

When Lidzbark Warmiński became a garrison town in 1935, two barracks complexes, one and a half kilometres apart, were built in the western part of the town at Ornecka Street. Next to both complexes, housing estates

⁴⁵ A. Maleszka et al., op. cit., p. 19; J. Salm, E. Borodij, op. cit., pp. 365 and 369.

⁴⁶ J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 372.

⁴⁷ M. Biskup, op. cit., p. 494; A. Maleszka et al., op. cit., p. 22; Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: Mill – goats plant, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White Card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-młyn-kaszarnia/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349498/2 (accessed on 5 December 2025).

⁴⁸ A. Maleszka et al., op. cit., pp. 21–22; J. Salm, E. Borodij, op. cit., pp. 372–377.

⁴⁹ J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 372; A. Maleszka et al., op. cit., p. 22.

composed of stylized, multi-family houses and 'barracks' blocks characteristic of the fascist era were built (Szwolężerów and Przystaniowa Streets). The cohesive, small complex of single-storey single-family houses, with simple shapes, covered with gabled roofs, surrounded by greenery at Pionierów Street, dates back to that period.⁵⁰

In 1945, as a result of shelling of the town by the Red Army and later also arson and looting, around 40% of the buildings were destroyed – including many in the Old Town, mostly residential houses.⁵¹ The castle survived, and religious and public buildings are also well preserved.

After the war, no efforts were made to rebuild or even protect the surviving former residential architecture.⁵² The damaged buildings were demolished back in the 1960s, and some 18th and 19th century buildings were demolished to make room for new buildings. Typical blocks of flats began to be introduced into the space of the Old Town, often without respect for the historic structure of the plots and the historic neighbourhood – this is how both the dilapidated frontages of the Market Square and the Old Town streets were transformed. Multi-family buildings also appeared in the suburbs, both as additions of single blocks of flats and as whole complexes – e.g. the Kromera Estate in the suburb outside the High Gate or the Waryńskiego Estate between the town and the railway station. Over time, housing estates were built on the outskirts around the town, including on the western side at Ornecka Street or the southern side at Bartoszycka Street. At the same time, new areas were still being allocated for single-family housing, e.g. between Ornecka and Gdańska Streets to the west and at Żytunia Street in the south.⁵³

Historical buildings determining the town's character

The historic elements in the space of Lidzbark Warmiński that largely define its architectural expression are first of all medieval buildings made of red bricks, characteristic of the region: the St. Peter and Paul's parish church, the castle and the remains of the town's fortification system in the form of fragments of the ramparts and the foregate of the High Gate.

The surviving sources record the existence of a **parish church** in Lidzbark⁵⁴ (Fig. 2) already in the period prior to the town's foundation. Initially a wooden church was erected; the brick church was completed in the second half of the 14th century. Most likely from the beginning it was a hall church, with three naves and five bays, with pillars, built on a 70 x 24 m rectangular ground plan, with a flat wall on the eastern side, and without a separate presbytery in the body of the church. The interior was covered with stellar vaults: 16-part in the main nave, eight-part in the side naves and the loft. At the end of the 14th century, side chapels and a sacristy were built on the southern side, as well as a tower, located on the axis of the church in the western façade, the brick part of which was then brought up to the height of the nave body (it was wooden above that level), and in the 15th century its walls were raised twice to their present size. On the sides of the tower, on the extension of the side naves towards the west, two-bay chapels were built. A two-storey sacristy was also added to the extreme east bay in the 15th century. A roof fire in 1497 caused the vaults in the nave to collapse; they were rebuilt in their original form.

Another major fire broke out in the church in 1698. The restoration work provided an

⁵⁰ J. Salm, E. Borodij, op. cit., pp. 374–378; A. Maleszka et al., op. cit., p. 22.

⁵¹ W. Ogrodziński, op. cit., p. 20; M. Biskup, op. cit., p. 496; L. Czubieli, T. Domagała, op. cit., p. 177; A. Maleszka et al., op. cit., p. 23.

⁵² J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 358.

⁵³ A. Maleszka et al., op. cit., pp. 23–24.

⁵⁴ Based on: Z. Białowicz, *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo Olsztyńskie. Powiat Lidzbark*, inv. no. 55, year 1954–5, pp. 70–75, typescript in the collection of the Provincial Historic Monuments Protection Office in Olsztyn; A. Rzempoluch, op. cit., pp. 9, 19, 43–49; Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preußenland*, Petersberg 2007; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 95–99.

opportunity to introduce Baroque elements into the architecture and furnishings of the church. Shortly after the event, in 1701, a spirelet was built on the new lower roof of the nave body. Other activities dragged on due to the presence of Swedish troops in Warmia and later due to the outbursts of epidemics. Consequently, it was not until 1718 that the church was re-consecrated, after it was fitted with a new Baroque gable with volutes in the eastern part (with the coat of arms of the then Bishop Teodor Andrzej Potocki) and a Baroque cupola on the main tower. After the church was re-consecrated, it was additionally dedicated to St Michael the Archangel, so his gilded statues were placed on the cupola of the tower and the spirelet. During the refurbishment, the windows were also transformed by removing the pointed finials. The interior received Baroque furnishings. In the 18th century, Rococo elements also made their mark in the decoration – most importantly, the main altar was made according to this style.

Between 1870 and 1876, the Gothic style of the church was recreated as part of the restoration work. At that time, almost all the baroque and rococo elements from the 17th and 18th centuries were removed, with the exception of the tower finial. The pointed window design was restored. Between 1891 and 1896, a neo-Gothic presbyterium was added on the eastern side, with a two-bay basilica layout, and two small vestibules on both sides of the tower, designed by Arnold Guldenpfennig. The main altar and the altars at the ends of the side naves have also been created in the Neo-Gothic style.

Today, the church stands out from the urban space with its compact brick body, framed by two-part scarps, topped by a high gabled roof, with a narrower and lower presbyterium to the east and a tall five-storey tower to the west, topped by a Baroque cupola and a statue of St. Michael the Archangel. The triangular setoff gables above the chapels adjoining the tower are decorated with white-painted blind windows. The

tower is topped by a Baroque cupola, consisting of three piled lanterns; the spirelet with a slender spire is also a height accent.

Originally the church was surrounded by a cemetery, separated from the town by a low wall. At the exit of the street leading to the Market Square, a bell tower was built instead of a gate, which was replaced by a two-storey baroque gate from 1760, topped with a lantern.

The defensive walls⁵⁵ of Lidzbark Warmiński were built from the middle of the 14th century, and the work continued until the 3rd quarter of the 16th century. They were built of brick on a fieldstone foundation. They were built by several teams at the same time, as indicated by the different threads present – Vendian and Gothic. Initially they reached up to 5 m in height, and their lower parts still have slotted embrasures; in the 1470s, the walls were raised to 7.5 m and crowned with a parapet, which included embrasures suitable for firearms. The perimeter of the walls totalled around 1,000 metres and was irregular due to topographical considerations. Bay towers were built in the northern and western parts, which were open on the side of the town, and over time these too were adapted for the use of firearms. Parts of the fortifications on the northern and western sides have survived, and relics of the walls can also be found in the houses at today's Hoża Street – one of the former circular roads in the northern part of the Old Town, which rested on the town's fortifications. In order to fortify the north-western corner of the walls, which was easily accessible from the foreground, the **High Gate** was built in it.⁵⁶ When the walls

⁵⁵ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: Defence walls, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-mury-obronne/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348038/1 (accessed on 9 November 2025); Z. Białłowicz, op. cit., pp. 83–84; A. Rzempoluch, op. cit., pp. 51–52; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 89–94; A. Maleszka et al., op. cit., p. 12.

⁵⁶ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: High Gate,

were rebuilt in the 15th century, the gate was strengthened by the addition of a two-storey foregate, sometimes called the High Gate barbican, to which it was connected by a neck. In 1530, the foregate was raised by one storey. The gate and neck were demolished in 1868, with only the foregate surviving (Fig. 3), now five storeys high, set on a narrow rectangular plan and framed by polygonal towers. There is a pointed passage on the axis. The original layout of the windows has not been preserved; the medieval character has been achieved by introducing pointed arched blind windows. The building shows an effort to make it somewhat elegant, with rhombus-shaped decoration in overburned bricks and a crowning frieze of pointed arcades.

As mentioned above, the **castle of the Bishops of Warmia**⁵⁷ (Fig. 4–5) had a predecessor, a wooden watchtower. With the decision to move the episcopal seat to Lidzbark Warmiński, it was decided to build a brick building on a stone plinth. Work began in 1350, with the conventual Teutonic castles taken as the model. The castle proper was founded on a roughly square plan measuring 47.6 x 49.2 metres. Four wings with rooms surrounded the courtyard with two-storey, cross-vaulted cloisters, and the main castle tower, preceded by a dry moat, was built over an avant-corps at the northern end of the east wing. The body also featured stepped gables accentuating the corners. At the same time as the castle, baileys were built: the southern bailey for administrative and utility purposes, separated from the castle by a dry moat with a bridge, with a gate on the eastern side, and

the northern bailey for manufacturing purposes, with mills and a sawmill, among others. In the 15th century, the baileys were enlarged and enriched with towers, transferring the defensive functions there. The great fire of 1442 required a reconstruction – the corner gables were then replaced by towers on corbels.

In the 16th century, an outbuilding with a hypocaust system was built in front of the eastern part of the south wing, probably containing a bathhouse and living quarters. More extensive works were initiated by Bishop Andrzej Batory around 1594, with the construction of a new several-storey wing of the castle on the northern side. This part became known as the Batory Palace or Cardinal's Rooms.

Jan Stanisław Zbąski planned to demolish the castle and build a new residence in its place. The lack of funds forced him to limit his plans to the extension of the 16th-century outbuilding in the southern zwinger, which took place in the last years of the 17th century. The outbuilding was connected to the castle by a passageway next to the chapel. The building took on an H-shaped plan, with elegant bishop's apartments on the second floor. The building was significantly enlarged in 1724 under Bishop Karol Andrzej Szembek, who gave it the form of a palace: the addition of the west wing created a two-storey building with three three-storey avant-corpses separating the five-axis wings. The central avant-corps was enriched by a three-bay loggia. The construction of the palace was accompanied by the transformation of the southern bailey, which became a parade courtyard. The next bishop, Adam Stanisław Grabowski, added an outbuilding to the palace on the eastern side and rebuilt the eastern wing of the bailey, now known as Grabowski Palace (today it houses the Krasicki Hotel). The castle courtyard and southern bailey were plastered and painted red, which is probably also how the palace façade looked. The Baroque cupola on the main tower of the castle was also built at that time.

Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White Card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-wysoka-brama/dokumenty/PL.19.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348059/1 (accessed on 9 November 2025); *Ferdynand von Quast. Widoki z Warmii*, text Ch. Herrmann, ed. A. Rzempoluch, Münster-Olsztyn 2006, pp. 106–107; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 92–94; A. aleszka et al., op. cit. 3.

⁵⁷ Based on: J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 110–122; W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, op. cit.

Ignacy Krasicki concentrated his activities on the garden surroundings and interiors, neglecting the castle. During his time, the Batory wing, one of the towers of the northern bailey and the cupola of the main castle tower disappeared. After his departure from Lidzbark Warmiński, the disused castle began to deteriorate.

The Prussian authorities took over the bailey, established the district court in the Grabowski Palace and set up a salt warehouse in the west wing of the south bailey. During the Napoleonic wars, a hospital, a bakery, warehouses and barracks were set up in the castle, which contributed to further damage. In 1839 the palace in the southern zwinger was demolished, but luckily the castle survived. From the 1830s, the former seat of the bishops of Warmia began to attract increasing interest – first from artists and conservators, then also from the authorities. In 1856, the church authorities designated the building as an orphanage. The work to adapt the building to its new needs, with great respect for the existing architecture, was led by state builder Edward Jester.

Further, this time extensive, conservation work on the Lidzbark Warmiński castle took place in the 1920s and 1930s. In 1924, the Society for the Reconstruction of the Castle was founded, and in 1926 a decision was made to include the baileys in the activities. The work was preceded by very thorough archival, architectural and archaeological research. Karl Hauke, a graduate of the Gdańsk University of Technology, was in charge of the works. During the renovation, alterations from the time of Edward Jester were removed. Much of the work was aimed at restoring the appearance of the castle from the late 15th century. The restoration of the Gothic character of the castle by removing the modern superimpositions and carrying out sometimes hypothetical reconstructions was archaic in view of the prevailing conservation doctrine but fitted into the political context. Emphasising the role of the Germans in civilising Prussia and the

programmatic reference to the medieval heritage influenced the approach taken.

The Second World War spared the castle, but for some time its provenance was a burden for the Polish authorities. In the early 1950s, the staff and students of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology, under the direction of Witold Krassowski, took an interest in it, and in 1953 the first Polish inventory of the building was prepared. However, major renovation work did not begin until after the exhibition function was reintroduced into the castle in 1958, and especially after the castle was taken over by the then Mazurian Museum in Olsztyn. The professional conservation work carried out between 1972 and 1984 and since 2008 made it possible to reveal the original architectural elements and decoration from the various periods of the castle's existence.

During the Baroque period, the Bishops of Warmia began to invest in garden structures in the manor located to the south-west of the town. A remnant of their founding activities in the former garden is a pavilion – the so-called **conservatory**.⁵⁸ The creation of the gardens is attributed to Bishop Mikołaj Szyszkowski (1633–1643); during his time in office, the first pavilion was supposedly built on the edge of the broad escarpment, facing south. In that place, Bishop Jan Stanisław Zbąski (1688–1697) built a two-storey palace with a basement, on the plan of a Greek cross, housing a chapel, a lounge and the bishop's apartment with a bedroom and a study. The storeys were connected by a wooden staircase. The building was burnt down

⁵⁸ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: Summer palace of the bishop, so-called Conservatory, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White Card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-letni-palac-biskupi-tzw-oranzeria/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348011/1 (accessed on 9 November 2025); J. Sikorski, P. Irecki, J. Salm, op. cit., pp. 122–124; W. Wólkowski, *Pawilon Teodora Potockiego w lidzbarskim ogrodzie biskupim – dzieje budowlane i kontekst architektoniczny*, “Barok: historia, literatura, sztuka”, 2017, vol. XXIV/1–2 (47/48), pp. 77–94.

by the Swedes in 1705. On the same site, between 1711 and 1724, Bishop Teodor Andrzej Potocki built a new pavilion with a grand hall on the plan of an elongated octagon with a spring in the middle and narrower and lower annexes on the sides. The building resembled the so-called Great Lounge, commissioned by August II in the Ogród Saski in Warsaw, and it is possible that the architect Karol Bay was the author of the plans for Potocki's pavilion. In 1770, at the behest of Bishop Ignacy Krasicki, the pavilion was enlarged, and the side wings were lengthened to include conservatories. The exterior of the building was also changed in the spirit of King Stanisław Poniatowski's classicism. The avant-corps, corresponding to the central hall, featured oval windows over arcaded porte-fenêtres and panels with festoons over the openings of the side wings. The added conservatories on the southern side received glazed Tuscan porticoes (which were bricked up in 1790 – these parts are now decorated with semi-columns). The stylistic features of the building after reconstruction in the 18th century point to the authorship of Szymon Bogumił Zug or an architect from the royal circle. The composition of the complex was completed by a striking staircase climbing up the slope.

Of the buildings erected later, of note is the former **Lutheran church**,⁵⁹ now St. Peter and Paul's Orthodox Church, built in 1818-1823. It is a timber building, built of pine wood in a timber framing technique, which was covered up by boarding the exterior façade and painting the boards with oil paint with the addition of sand to imitate stone. The building is surprising in its form,

as it was built according to the model blueprint for an arcade-style temple (*Rundbogenstil*) prepared for masonry buildings at the Oberbaudeputation in Berlin, headed by Karl Friedrich Schinkel. It is a three-nave gallery basilica with a shallow, straight-enclosed presbyterium. In the façade, two rectangular towers flank a set-back entrance area with three arcades. Arcaded openings also decorate the two upper storeys of the façade and the four storeys of the towers, separated by cordon cornices. The geometric layout of the bodies and austere simplicity give the temple a monumental character.

An important context for the student projects presented in this volume of the journal is provided by historic **residential buildings**, even if their scale, location and sometimes dispersion do not make these buildings such strong determinants of the character of the town as a whole as the buildings described above. In the eastern frontage of Lidzbark's market square – now Plac Wolności (numbers 3, 7, 9)⁶⁰ – and on the extension of this frontage, Ratuszowa Street⁶¹ (number 1), several townhouses of still medieval origin have survived (Fig. 8). It can also be seen in the preserved parts of the cellars and in the elongated, rectangular plans of the houses, with two bands on the ground floor, vestibules with stairs along one of the walls dividing the plots. The buildings were transformed in the 19th century, when their layout was changed

⁵⁹ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: Former Lutheran Church – St. Peter and Paul Orthodox Church, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White Card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warmiński-kosciol-ewangelicki-ob-cerkiew-prawosławna-/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.347835/1 (accessed on 9 November 2025); Karl Friedrich Schinkel: *Führer zu seinen Bauten Bd. 2, Aachen bis Sankt Petersburg*, ed. A. Bernhardt, München-Berlin 2008, pp. 94–95; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, op. cit., pp. 105–106.

⁶⁰ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Record-keeping sheets of monuments of architecture and construction, Lidzbark Warmiński: Plac Wolności 3 (Green card, White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-247337/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349164/2; Plac Wolności 7 (Green card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-873750/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349167/1; Plac Wolności 9 (Green card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/dom-873753/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349170/1 (accessed on 9 November 2025).

⁶¹ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: 1 Ratuszowa Street, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-237924/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349051/2 (accessed on 9 November 2025).

to a ridge layout and Classicist decoration was introduced in the form of moulded cornices, sometimes on consoles (7 and 9 Plac Wolności) or Tuscan pilasters (3 Plac Wolności). Despite the transformation, two houses (7 and 9 Plac Wolności) have retained their arcades.

The town has also preserved a number of huts (or houses erected in their place in later periods and repeating their layout), which can be found at Reja and Hoża Streets, which used to be located inside the town along the town walls. Hence, the northern walls of the houses along this street are made up of the remains of former embankments. An example is the house at 11a Hoża Street, a small building on a rectangular plan, biaxial, with two storeys.⁶² In the neighbourhood (9a⁶³ and 9b Hoża Street) timber framing houses once characteristic of the town have been preserved (Fig. 9).

The townhouses of standardised dimensions, ridge-sided, located in the southern frontage of Wysokiej Bramy Street⁶⁴ and dating

back to the early 19th century constitute a coherent building complex (Fig. 10). Their predominantly three-axial, two-storey (sometimes with a habitable attic made visible by small rectangular openings under the crowning cornice) façades received a very modest, classicist decoration in the form of moulded cornices and moulded bands around window openings, or, more rarely, shallow rustications. In this case, too, in the plans in the shape of an elongated rectangle or trapezoid, access was provided through vestibules with stairs running along one of the gable walls.

A rich repertoire of historic forms can be found in the residential houses built in the late 19th and early 20th centuries. These are more elegant, multi-axis, three-storey eclectic townhouses, designed with neo-Gothic elements, those taken from the northern Neo-Renaissance or Neo-Baroque style, and fitted with decorative gables. They were built, for example, in the elegant Konstytucji 3 Maja Street⁶⁵ (Fig. 11). Detached villas were also built in the same spirit – for example at 25 Mikołaja Kopernika Street.⁶⁶ The picturesque body of the building, with varying heights of individual parts and irregularly arranged openings, is set on an L-shaped plan. The Neo-Baroque character of the building is imparted by the covering of the avant-corps, containing the staircase, in the form of an onion-shaped tower cupola, the wavy mansards in the front façade and the wavy cornices.

⁶² Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: 11a Hoża Street, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-kamienica-219482/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348171/1 (accessed on 9 November 2025).

⁶³ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: 9a Hoża Street, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-kamieniczka-247348/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348129/1 (accessed on 9 November 2025).

⁶⁴ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Record-keeping sheets of monuments of architecture and construction, Lidzbark Warmiński: 3 Wysokiej Bramy Street (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-dom-265952/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349231/1; 5 Wysokiej Bramy Street (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-256625/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349243/1; 11 Wysokiej Bramy Street (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-dom-256607/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349272/2; 13 Wysokiej Bramy Street (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-dom-247367/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349279/2; 19 Wysokiej Bramy Street (White card), <https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-dom-228550/>

[dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.349295/1](https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-dom-256595/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348291/5) (accessed on 9 November 2025).

⁶⁵ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Record-keeping sheets of monuments of architecture and construction, Lidzbark Warmiński: 2 Konstytucji 3 Maja Street (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-dom-256595/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348291/5; 6 Konstytucji 3 Maja Street (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/lidzbark-warminski-dom-265970/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348303/1 (accessed on 9 November 2025).

⁶⁶ Based on: Centre for the Documentation of Historic Monuments in Warsaw, Lidzbark Warmiński: 25 Mikołaja Kopernika Street, Record-keeping sheet of monuments of architecture and construction (White card), https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-298397/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_28_EN.348405/5 (accessed on 9 November 2025).

Conclusion

The preserved medieval spatial layout and historic buildings are a valuable testimony to the centuries-old history of Lidzbark Warmiński. To a large extent, they define its genius loci. Unfortunately, the image of the town is far from consistent. War damage affected 80% of the buildings; the Old Town, especially the quarters near the Market Square with its Baroque burgher architecture, suffered particularly bad damage.⁶⁷ It has not been restored, and the former frontage buildings have been replaced by typical multi-family buildings in a loose layout that do not match the surviving buildings in any way. This situation poses a particular challenge for the architect, who would like to introduce a new quality here. This cannot be done to the exclusion of the historic substance, as such an approach would further exacerbate the spatial chaos of the town. It is therefore a good idea to examine Lidzbark Warmiński's architectural heritage in order to engage in a creative dialogue with it.

⁶⁷ A. Rzempoluch, op. cit., p. 25; J. Salm, E. Borodij, op. cit., p. 358.

Bibliography

- Białłowicz Z., *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo Olsztyńskie. Powiat Lidzbark*, inv. no. 55, year 1954–5, typescript in the collection of the Provincial Historic Monuments Protection Office in Olsztyn
- Biskup M., *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie", 1961, no. 4
- Czubiel L., Domagała T., *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969
- Dethlefsen R., *Stadt- und Landhäuser in Ostpreußen*, München 1918
- Dziedzictwo kulturowe Warmii-Mazur-Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, ed. J. Wysocki, Olsztyn 2009
- Ferdynand von Quast. Widoki z Warmii*, text Ch. Herrmann, ed. A. Rzempoluch, Münster-Olsztyn 2006
- Hauke K., *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreußen*, Tübingen 1967
- Maleszka A., Czaja R., Golba R., Pilarska A., *Lidzbark Warmiński, Atlas Historyczny Miast Polskich*, vol. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, book 12, Toruń 2024
- Ogrodziński W., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1958
- Rzempoluch A., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989
- Salm J., Borodij E., *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, in: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, eds. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008
- Sikorski J., Birecki P., Salm J., *Rozwój przestrzenny i architektoniczny miasta, sztuka oraz wytwory rzemiosł artystycznych do 1772 roku*, in: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, eds. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008

Resolution no. XV/114/2025 of the Town Council of Lidzbark Warmiński of 27 March 2025 on adopting the Municipal Programme of Care for Historic Monuments of the Town of Lidzbark Warmiński for the years 2025–2028

Wólkowski W., *Pawilon Teodora Potockiego w lidzbarskim ogrodzie biskupim – dzieje budowlane i kontekst architektoniczny*, „Barok: historia, literatura, sztuka”, 2017, vol. XXIV/1–2 (47/48)

Wólkowski W., *Przemiany budowlane miast południowej i wschodniej Warmii w drugiej połowie XVIII i na początku XX wieku*, „Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski”, 2014, no. 6

Wólkowski W., *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim – dzieje budowlane, kontekst architektoniczny i problemy konserwatorskie*, doctoral dissertation written under the supervision of Prof. Małgorzata Rozbicka at the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (FAWUT), Warsaw 2013, typescript in the collection of the FAWUT library

Wólkowski W., *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016